

לוח פזרחית

גיליון פס' 12
נובמבר 2010

האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם (אילמ"א)
The Middle East & Islamic Studies Association of Israel (MEISAI)
الجمعية الاسرائيلية لدراسات الشرق الاوسط والاسلام

החוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה
The Department of Middle Eastern and African History
قسم تاريخ الشرق الأوسط وإفريقيا

תוכן העניינים

1	עידן בריר ושי זהר	דבר העורכים
		מאמרים
		תרומת ספרות הנוסעים וה-Palestine Exploration Fund לחקר ארץ ישראל במאה התשע-עשרה
3	רועי מרום	אבולוציות בשימוש הלשון הערבית בשטרות כסף
13	נריהו שנידור	לימודי עיראק באוניברסיטאות בישראל על סף הכחדה
22	רון זיידל	קולנוע במזרח התיכון
		"היליד עשה את שלו": תרומת החיילים הצפון אפריקנים לשחרור צרפת והשתקפותה בסרט "ימים של תהילה"
25	משה גרשוביץ	זווית אחרת
28	עאדל אל-טריפי	רפובליקות הפחד
31	אסף דוד	סאטירה
33	יצחק שניבויים	איש שפת רעהו

המערכת

mizrahit@meisai.org.il

עידן בריר - עורך ראשי
אוניברסיטת תל אביב

mizrahit@meisai.org.il

שי זהר - עורך משנה
האוניברסיטה העברית בירושלים

sarielb@gmail.com

שריאל בירנבוים - עורך מדור קולנוע
האוניברסיטה העברית בירושלים

hadpe@walla.com

הדר פרי - עורכת לשונית
אוניברסיטת בר אילן

אלנה קוזניצוב - עיצוב גרפי
מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב

הוועדה האקדמית

ד"ר מחמוד יזבק
אוניברסיטת חיפה

פרופ' אייל זיסר
אוניברסיטת תל אביב

פרופ' אהוד טולידאנו
אוניברסיטת תל אביב

קול קורא

לשליחת רשימות ומאמרים לפרסום בכתב העת האלקטרוני

רוח מזרחית

כתב העת האלקטרוני "רוח מזרחית" מתפרסם שלוש פעמים בשנה במתכונת חדשה, תחת חסות משותפת של אילמ"א ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל אביב ובעריכתם של תלמידי מחקר. עורכי כתב-העת קוראים לתלמידי מחקר, תלמידים לתואר הראשון, חוקרים ומורים באקדמיה ומחוצה לה (כולל כאלה שהכשרתם אינה בהכרח אקדמית), ולכלל בעלי העניין בתחום לימודי המזרח התיכון, האסלאם ותרבויות האזור, לשלוח אלינו מאמרים ורשימות לפרסום.

המאמרים בכתב העת עוסקים בהיסטוריה על גווניה השונים, ובהיבטים תרבותיים בחיי החברות המאכלסות את אזורנו. אנו מבקשים לקדם באופן מיוחד מאמרים המבוססים על עבודות סמינר מצטיינות, מאמרי-דעה, וכן מאמרים העוסקים בנושאים חברתיים או היסטוריוגרפיים.

לצד המאמרים, תכלול "רוח מזרחית" גם מדורים אשר יעסקו בנושאים הבאים: קולנוע, מוסיקה, ספרות, סקירת ספרים ואתרי אינטרנט, תרגום תעודות ומסמכים ורשמים ייחודיים של ישראלים ממדינות האזור. כותבים המעוניינים לתרום רשימות למדורים אלה מוזמנים ליצור קשר עם עורכי כתב העת כדי לתאם את נושאי הכתיבה.

אנו פונים גם בקריאה לסטודנטים המעוניינים להצטרף לכתב העת כחברי מערכת ולערוך באופן קבוע מדורים שונים בתוכו, על-פי תחומי התמחותם ועניינם, ליצור עימנו קשר. תמורת העבודה במסגרת כתב העת תוענק לחברי המערכת חברות שנתית באילמ"א, על כל המשתמע מכך.

יצוין כי פרסום בכתב העת מותנה בהצטרפות לאילמ"א (למידע נוסף על הצטרפות לאגודה, ראה עמוד הבית: <http://www.meisai.org.il>).

היקף מאמר – עד 3000 מילה.

היקף מאמר קטן – עד 800 מילה

היקף רשימה (גם במסגרת מדור) – עד 700 מילה.

מאמרים ורשימות יוגשו על-פי הנחיות הכתיבה של "רוח מזרחית" [כמפורט באתר אילמ"א](#). את ההצעות יש להעביר אך ורק כצרופה (*Attachment*) להודעת דוא"ל שתישלח לכתובת mizrahit@meisai.org.il, כאשר בשורת הכותרת (*Subject*) יצוין "רוח מזרחית". יש להקפיד ולדרוש אישור קבלה על הצעתכם.

שימו לב: המועד האחרון להגשת מאמרים לגיליון 13: **1 במרץ 2011.**

© 2010 כל הזכויות שמורות ל"רוח מזרחית"

אילמ"א – האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם
מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

כללי הציטוט הרגילים חלים על תוכן הגיליון בשלמותו.

על הכותבים לקבל אישור בכתב ממערכת כתב העת לפרסום חומר מן הגיליון באכסניה אחרת. כל צילום, שכפול, העתקה, השאלה, הפצה והעמדת הגיליון לרשות הרבים (באופן מודפס או אלקטרוני), מחייבת אישור בכתב ממערכת כתב העת.

דבר העורכים

אנו שמחים להציג בפניכם את הגיליון האחד עשר של כתב העת "רוח מזרחית". גיליון זה התעכב זמן רב, אך לא לשווא. הגיליון יוצא לאור במקביל לגיליון הראשון של אחיה הצעיר של "רוח מזרחית" – כתב העת באנגלית "שרקיייה" (Sharqiyya), שגילונו הראשון ראה אור רק בשבוע שעבר. עבורנו מדובר בשמחה גדולה, שכן כתב העת החדש פונה לקהל נרחב בהרבה מקהל דוברי העברית ויכול לשמש במה ראויה לרשימות ומאמרים פרי עטם של חוקרות וחוקרים מישראל שיזכו באמצעותו בחשיפה נרחבת. נוסף על כך, כתב העת החדש עשוי לשמש עם התבססותו לא רק כ"אח צעיר" ל"רוח מזרחית", אלא להיות אמצעי נוסף להזנה דו-סטריית של כתב העת העברי, כאשר יתפרסמו בו מאמרים שנכתבו במקור באנגלית ושכבר החלו לזרום אלינו. שאיפתנו היא שמאמרים נבחרים משני הפרסומים יתורגמו לעברית ומעברית ויזכו לחשיפה כפולה. זה המקום להוסיף תודות לאנשים שעמדו מאחורי הפרסום של כתב העת החדש וממשיכים לתמוך בהמשך הוצאתה של "רוח מזרחית" לאור – לפרופ' אהוד טולידאנו, הספונסר והמקדם הראשי של כתב העת החדש, וכן לפרופ' אייל זיסר ולפרופ' עוזי רבי מאוניברסיטת תל אביב ולנשיא אילמ"א, ד"ר מחמוד יזבק מאוניברסיטת חיפה, שדחפו, תמכו גם ברגעים קשים וסייעו בידינו בכל שלב.

המאמרים בגיליון זה עוסקים בנושאים רבים ומגוונים, גם אם ניתן למצוא בין חלקם קווים מקבילים או משיקים. המאמר הפותח את הגיליון עוסק במפעל היסטורי חשוב, שלא יהיה זה מוגזם לקבוע כי הוא אחראי במידה רבה על הדרך שבה אנו מכירים ומזהים אתרים ומקומות רבים בארץ, כמו גם אתרים ארכיאולוגיים, נופים, ערכי טבע ויישובים שאינם קיימים עוד. מאמרו של רועי מרום, תלמיד לתואר הראשון בתוכנית המצטיינים של החוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב, עוסק בספרות הנוסעים שביקרו בארץ ישראל בשתי המאות האחרונות ובמרכזו מפעל היסטורי חשוב במיוחד, ה-Palestine Exploration Fund, "הקרן לחקר ארץ ישראל" שהוקמה בחסות הממשלה הבריטית ופעלת בצורה כזו או אחרת עד ימינו. מעבר לערכה ההתיעודי והקרטוגרפי של עבודת הקרן, נדמה כי תרומתה העיקרית של הייתה בהנחת היסודות למחקר בתחומים רבים מאוד של הארץ בתקופה המודרנית. המאמר מספק סקירה של הרקע שבו הוקמה ופעלה הקרן וכן בחינה של מטרות פעולתה ושל ערכה המדעי בפרספקטיבה היסטורית.

המאמר השני, פרי עטו של נריהו שנידור, הוא למעשה בגדר המשך מתבקש וחוליה נוספת בשרשרת שהחלה עוד בגלגולו הראשון של כתב העת והמשיכה בהתמדה עד לפרקה הנוכחי, השלישי, בגיליון זה. במאמר זה סוקר שנידור את האבולוציה של השימוש בלשון הערבית על מטבעות ושטרות בעולם הערבי ובארץ, תוך סקירה גיאוגרפית-מדינית מרתקת ועמידה על שגיאות, ולא פחות מכך על תיקונן, דברים שמתוכם נגלה לנו צוהר נוסף ובלתי שגרתי לחברות ולמשטרים השונים, על לגוליהם השונים, במזרח התיכון בגבולותיו הרחבים ביותר.

הרשימה השלישית שחיבר ד"ר רונן זיידל קולעת הלכה למעשה לרעיון שעומד בבסיסו של כתב העת "רוח מזרחית" – לשמש במה לדיון פתוח לחברי קהילת המחקר והלימוד הישראלית בתחומי המזרח התיכון ולעסוק בנושאי השעה הנוערים. ברשימתו, מתריע זיידל על היכחדותם של לימודי עיראק באוניברסיטאות בישראל בשנים האחרונות. העיסוק בעיראק, שנחשבה בעבר לאחת ממדינות המפתח המרכזיות במזרח התיכון ושאותה חקרו כמה מבכירי המזרחנים בישראל

בעשורים האחרונים, הצטמצם כיום למספר זעום של מרצים וחוקרים בכירים, כאשר כמעט ואין בנמצא תלמידי מחקר העוסקים במדינה חשובה זו. זיידל כותב מדם לבו על הצטמצמותו של נושא מחקר יקר לו ולמרות היותו בעל עניין מובהק בקידומו של הנושא, הוא מעז ומשרטט את הבעיה בקול צלול ומודאג, ומזמין התייחסויות נוספות לנושא. אנו, מצידנו, מביטיחים כי נפרסם כל התייחסות או תגובה עתידיים על מאמרו של זיידל.

מדור הקולנוע של גיליון זה כולל סקירה של הסרט "ימים של תהילה" (Indigènes) מאת פרופ' משה גרשוביץ. הסרט מאיר פרשה היסטורית כאובה ומעניינת של גיוס לוחמים מן המגרב ללחימה כבשר תותחים בשרות הצבא הצרפתי. הפרשה נותרה כצלקת על גופם ובנפשותיהם של הלוחמים המרוקנים והאלג'יראים וחזרה לכותרות בצרפת בעקבות פרשייה חוקתית, המסדירה תשלום פיצויים לוותיקי הצבא הצרפתי מן המדינות הללו. הסקירה מעלה מחשבות כמעט בלתי נמנעות על סוגייה – החוזרת כחוט השני בסרט כמו גם בסקירה – והיא הנאמנות הכפולה והזהות הקרועה של הלוחמים ה"זרים" שאמורים לגלות נאמנות מוחלטת למדינה שבצבאה הם משרתים, בעוד זו למעשה היא המדינה שכובשת את ארצם, מדכאת את חירותם ומגייסת אותם לצבאה בכפייה.

מדור "זווית אחרת" מביא בגיליון זה מאמר פרי עטו של בעל הטור הסעודי עאדל אל-טריפי, שלו טור קבוע בעיתון הבין-ערבי "אל-שרק אל-אוסט". במאמר, עוסק טריפי גם הוא במידת מה בעיראק, כמודל למדינה שהייתה בעברה "רפובליקת פחד", תחת משטר רודני ומדכא, והפכה ברבות הזמן לרפובליקת פחד מסוג אחר, תחת מציאות האימים שהשליטו קבוצות הטרור האסלאמיסטיות. טריפי מנסה להשליך מן המקרה הפרטי של עיראק אל העולם הערבי כולו וכן מבקש להתמודד עם הדיון שמעורר המודל המשטרי האיראני בקרב האינטליגנציה הערבית בדבר דמוקרטיה והשלטת פחד.

את המדור סוגרים, כמו תמיד שני מדורים: ראשון, מדור הסאטירה שבו ממשיך אסף דוד להביא מאמרים סאטיריים מתורגמים מן העיתונות הירדנית. בגיליון זה הוא עוסק בנושא שנראה כטורד את המשטרים במזרח התיכון בשנים האחרונות – הפיקוח וההגבלה המוטלים על רשת האינטרנט. הנושא זכה לחשיפה משמעותית עם חסימת אתר "יוטיוב" לתקופה ארוכה בתורכיה, אך הוא מצוי על סדר יומם של משטרים רבים, כאמצעי לאכוף את כוחם ואת שליטתם על האזרחים; שני, חלקו החמישי של המדור "איש שפת רעהו", שבו עוסק המתרגם יצחק שניבויס, ברזיה של מלאכת התרגום ובנפתוליה וכמדריך נאמן, ממשיך להוביל אותנו, הקוראים, במשעוליו המרתקים של הממשק שבין המלאכה לבין בעל המלאכה – על לבטיו, חששותיו ותובנותיו.

לסיום, כהרגל שלא יפסיק להיות נעים וראוי, אנו מבקשים להודות לכותבי המאמרים והמדורים, לעורכי המדורים השונים ולכל מי שידו הייתה בהוצאתו לאור של הגיליון. נשמח לקבל התייחסויות לחומרים שפורסמו בגיליון זה וכן מאמרים לפרסום בגיליונות העתידיים של כתב העת. ובפרוש תקופת "חג החגים" וחגיהם של בני כל הדתות, אנו שולחים ברכת חג שמח באשר תהיו.

עידן בריר ושי זהר

תרומת ספרות הנוסעים וה- Palestine Exploration Fund לחקר ארץ ישראל במאה התשע-עשרה

רועי מרום*

ספרות הנוסעים עד למחצית השנייה של המאה התשע-עשרה

Nothing is a greater error than to speak of the Bedawin as savages.

(C.R. Conder, *Tent-Work in Palestine*, I, p.216)

ספרות הנוסעים היא אחד מהמקורות החשובים ביותר העומדים לרשות הבאים לחקור את קורות ארץ ישראל בימים עברו. עד למאה התשע-עשרה נכתבו מרבית ספרים אלו בידי צליינים שעלו לרגל למקומות הקדושים, ותיארו בהם את חוויותיהם הדתיות בהגישם הקרובים מכתבי הקודש. כותבים אלו שאפו לתאר את ארץ ישראל כפי שהייתה בימי התנ"ך ונטו להתעלם ממצבה העכשווי בימיהם. על כן, חרף מספר המבקרים הרב יחסית בארץ נותרה זו בגדר "ארץ לא-מוכרה", *Terra Incognita*, בעיני המערב.¹

בשל אופייה הדתי של ספרות הנוסעים המסורתית, שנכתבה עד לעת החדשה, נטו להשתמש בה בתור מקור עזר בלבד לשם שחזור קורות הארץ, ואף זאת תוך הסתייעות במקורות אחרים. במחקר המודרני נטו חוקרים למתוח עליה ביקורת רבה, והצביעו על חולשות שונות הטבועות בה: כתבו אותה זרים שהיו נטולי רקע והיכרות עם התרבות, עם השפה ועם הדת המקומית; נוסף על כך, אלה שהו בארץ על פי רוב תקופה קצרה בלבד, ביקרו בה מתוך מניעים דתיים-נוצריים ותרו רק מספר מצומצם של חבלים הקשורים בחייו של ישוע מנצרת – כמתואר בברית החדשה. בספריהם משתקפת נקודת מבט זרה והבנה שטחית בלבד של החברה המקומית, וכתבתם "גדושה בסיפורי-הבל, פטפוטי-סרק, ותיאורים ארוכים, בלתי מדויקים וחסרי כל ערך", כלשונו של חוקר ארץ ישראל, יהושע בן-אריה.² עם זאת, בעשורים האחרונים החלו חוקרים שונים לבדוק מחדש את הטענות הללו והטילו סייג במקצתן.³

בראשית המאה התשע-עשרה החלה צומחת ספרות נוסעים מסוג שונה – כזו שהחלה לתאר את מצב הארץ העכשווי. אף שהדגש העיקרי נותר על המקומות הקדושים, הרי שניתן מקום הולך וגדל לתיאור הארץ בת-זמנם על אוכלוסייתה, על סדרי השלטון בה ועל חברתה.⁴ חידושים טכנולוגיים בתחומי התחבורה הקלו את הגישה אל הארץ, והשפעת תנועת הנאורות הביאה

* רועי מרום (mighemi@gmail.com) הוא בוגר תואר ראשון במסלול המחקרי למצטיינים בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה ובמגמת האסלאם של החוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטת תל-אביב ועד לאחרונה עוזר מחקר במרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה.

¹ שמעון גיבסון, "חוקרים בארץ הקודש", *ארץ וטבע: המגזין הגיאוגרפי הישראלי*, 11-12 (מאי-יוני 1997), עמ' 28.

² יהושע בן-אריה, "ספרות הנוסעים המערביים לארץ ישראל במאה הי"ט: כמקור היסטורי וכתופעה חברתית", *תדרה: לתולדות ארץ ישראל וישובה*, 39 (אפריל 1986), עמ' 159-161.

³ נתן שור, "תור הזהב של ספרות הנוסעים לארץ-ישראל, פתח דבר", *אריאל*, 47 (אוקטובר 1986), עמ' 7.

⁴ בן-אריה, "ספרות", עמ' 163 ואילך.

להתעניינות הולכת וגוברת ב"מזרח"⁵. כתוצאה מכך חל גידול במספר התיירים שהגיעו לארץ ופרסמו את רשמיהם. לפי סקירה ביבליוגרפית אחת מ-1877, בין שנת 300 לשנת 1799 לספה"נ ביקרו בארץ 1561 נוסעים שכתבו על מסעם לעומת כאלפיים בשלושת הרבעים הראשונים של המאה התשע-עשרה לבדם.⁶ הגידול במספר המבקרים הזרים בארץ משקף גם את ההתערבות המערבית ההולכת וגוברת בנעשה בה.

בד בבד עם הגידול במספר הכותבים נהפכו גם נושאי הכתיבה וסוגיה מגוונים יותר. עם הקמת מיסיונים פרוטסטנטיים החלו מתפרסמים דוחות על מצב הארץ ועל מצב הקהילה היהודית שבה.⁷ חוקרים ואנשי מדע, כמו אדוארד רובינסון (Edward Robinson ; 1794-1863), החלו כותבים בצורה מדעית על הארץ בת-זמנם מתוך שאיפה ללמוד באמצעות זאת על עברה המקראי. מתוך מחקריהם בתחומי הטופונומיה (חקר שמות המקומות), הארכיאולוגיה, המקרא והבלשנות החל מחקר תרבותי ממשי של הארץ וחברתה.⁸

במהלך המאה התשע-עשרה עלתה חשיבותה האסטרטגית של ארץ ישראל, ומשום כך החלו גם צבאות המערב לגלות עניין בה. המחקר הגאו-צבאי של הארץ החל עם מסע נפוליאון ב-1798–1799. הציים של צרפת, בריטניה, ארצות הברית ורוסיה ערכו מיפוי של חופי הארץ, ואילו משלחות יבשתיות הכינו תרשימים ראשונים של תבניתה הגיאוגרפית. קונסוליות זרות שהוקמו בערים כגון ירושלים, יפו וחיפה דיווחו על המתרחש בארץ, והארכיונים שלהן הם ממכלול המקורות העיקריים ללימוד התקופה. כפי שאראה בהמשך, אף לפעולותיה של "הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל" היו תמריצים צבאיים, והיא הסתייעה רבות בחיל ההנדסה הבריטי שאנשיו פעלו תחת שמה.⁹ עם היחלשותה של האימפריה העוסמאנית, שימש הידע שנאסף לשם "הגברת המעורבות הפוליטית, המדינית, והצבאית בארץ ישראל כמו גם ברחבי האימפריה העוסמאנית כולה".¹⁰

במהלך המאה התשע-עשרה התרחבה קשת המבקרים בארץ. בקרב הנוסעים שעלו לרגל לארץ ישראל בתקופה זו נמנו נכבדים ממשפחות המלוכה והאצולה האירופיות. נוסעים אלו תרמו למחקר בפתחם לפני אחרים אזורים שהגישה אליהם נמנעה מבני המערב קודם לכן, כמו מערת המכפלה והר הבית. קבוצה בולטת אחרת היא של סופרים שעלו לרגל מתוך תפיסה רומנטית-תנ"כית של "ארץ הקודש" ואשר משקפים בכתיבתם יחס מתנשא כלפי "המזרח וילידיו".¹¹ בקרב הסופרים הבולטים הללו אנו מוצאים את מארק טווין, הסופר האמריקני הנודע, אשר התלווה לקבוצת צליינים אל ארץ ישראל בשנת 1867. כתיבתו של מארק טווין רוויה בתיאורים ציניים וארסיים של הארץ ומצבה, שאותם סיכם במילים "לכלוך, סמרטוטים וזוהמה; כינים, רעב ודלות... כלי נשק מאיימים ומבטי שנהא – אלה הדברים שבהם נתקל האדם כאן על כל צעד ושעל";¹² ניתן להבחין בנקל כי מועט כאן המידע אשר יכול לשמש לעזר לחקר הארץ בת-זמנם, ועיקר חשיבותה של

⁵ שם, עמ' 161, 163; ניצה רוזובסקי, "מרק טווין בארץ הקודש", בתוך: אלי שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי** (ירושלים: הוצאת אריאל, 1987/1984 [בשני כרכים]), כרך ב' (1987), עמ' 358-364.
⁶ R. Röhricht *Bibliotheca Geographica Palestinae* (Berlin: 1890). מצוטט אצל: בן-אריה, "ספרות", עמ' 161.
⁷ שור, "תור הזהב", עמ' 7-10; בן-אריה, "ספרות", עמ' 163.
⁸ בן-אריה, "ספרות", עמ' 165-169.
⁹ ג'ון גיימס מוסקרופ, "זרים בשעריך: חיל ההנדסה המלכותי והיקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל, 1865-1870", **קתדרה: לתולדות ארץ ישראל וישובה**, 103 (מארס 2002), עמ' 54-68.
¹⁰ בן-אריה, "ספרות", עמ' 167.
¹¹ שם, עמ' 168-172.
¹² רוזובסקי, "מרק טווין", עמ' 360.

כתיבה כגון זו נמצא אפוא במישור הרעיוני-אידיאולוגי באופן שהיא משקפת את הדרך שבה תפסו הוגים מערבים את "המזרח" בן-זמנם.

תרומה חשובה יותר לחקר הארץ נודעה לציירים ולצלמים שעבדו בה. ציירים עלו לרגל

מבט מצפון על העיר יפו; מציוריו של דייוויד רוברטס

לארץ ישראל בחיפוש אחר מודלים לקומפוזיציות מקראיות ולשם ציור נופי התנ"ך. הם הנציחו את מראות הארץ ואת חיי תושביה בציורים, בתחריטים ובתמונות והם זכו לתפוצה רחבה והגדילו את התעניינות הציבור האירופי בה.¹³ אחד מהציירים הבולטים ביותר שפעלו בארץ ישראל היה דייוויד רוברטס הסקוטי (David Roberts, 1796-1864), אשר היטיב לתאר בתחריטיו מונומנטים עתיקים ונופים שלא השתמרו עד לימינו.¹⁴

לצד הציירים, פעלו בארץ ישראל למן מחצית המאה התשע-עשרה גם צלמים. הזרים שבהם, לרוב בני מערב ממוצא נוצרי שביקרו בארץ או השתקעו בהם, צילמו מקומות אמיתיים, אך נטו להוסיף להם סצנות "אוריינטליסטיות" עם ביטוי לייחודיותו של "המזרח": אנשים בתלבושות מזרחיות, גמלים ועוד. יש לציין שאף הצלמים המקומיים צילמו תמונות שנועדו לרצות את הטעם המערבי. בתחום זה בלטה בעיקר תעשיית הצילום הירושלמית ובייחוד מרכז הצילום של המושבה האמריקנית, שהארכיון שלה, על עשרים אלף הצילומים שבו, הוא מקור חשוב להכרת דמותה המשתנה של העיר בשלהי המאה התשע-עשרה.¹⁵ לפי בן-אריה, התצלומים העתיקים הם "אמצעי ראשון במעלה ללימוד תולדותיה של תקופה זו, בהמחישם נופים, מראות ואורחות חיים של עבר שנעלם זה מכבר".¹⁶

אופייה המגוון של ספרות הנוסעים מציב קשיים בפני הבאים להשתמש בה בתור מקור היסטורי. יש לזכור כי מדובר בספרות שכתבו אנשים בעלי רקע מערבי-אירופי זר למרחב ובעל עוינות מוטבעת לאנשיו. יש בכך כדי להסביר את מגבלותיה העיקריות: ההבנה הלקויה של תהליכים ומוסדות חברתיים ושל נופי הארץ ותרבותה בשל המחסור שמולו ניצבו הכותבים במידע אמין ומדויק. עוד מגבלה חשובה נובעת מזווית הראיה הדתית של הכותבים, אשר בחנו את מה שראו למול עיניהם דרך הפריזמה התנ"כית של ארץ הקודש, ה-Terra Sancta. לפיכך, חשיבותה העיקרית של ספרות הנוסעים איננה טמונה בתרומתה לחקר התקופה המקראית, שהייתה מטרתם המקורית

¹³ בן-אריה, "ספרות", עמ' 174.

¹⁴ שם, עמ' 176.

¹⁵ דני גביש, "לתולדות המושבה האמריקנית וצלמיה", בתוך: שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, כרך א' (1984), עמ' 127-144.

¹⁶ בן-אריה, "ספרות", עמ' 181.

של הכותבים, אלא דווקא בתיאור התנאים בארץ בעת ביקורם, שהובא לרוב בדרך אגב. כך או אחרת, ספרות הנוסעים הייתה ונותרת מקור חשוב תוך הסתייגות באשר לכל כותב וחולשותיו. ספרות הנוסעים המסורתית שנכתבה עד למאה התשע-עשרה שאפה לתאר בעיני הקורא את חוויותיו הדתיות של עולה הרגל התר את ארצם של גיבורי התנ"ך והברית החדשה. לרוב נעשה הדבר על ידי בחינת כתבי הקודש עצמם בהתעלם מהארץ שתרו. גם החוקרים במאה התשע-עשרה הונעו על ידי השאיפה להוכיח ולשפר את הבנת המקרא, אך הם ביקשו לעשות זאת על ידי התבוננות בארץ בת-זמנם. הם חיפשו בתושביה ובתרבותה את אורחות התנ"ך, אך היטיבו לתארם בדיוק רב בציוריהם וברישומיהם. בכך הם משמשים לנו מקור מרכזי לשם שחזור התקופה שחיו בה, ואשר היא מושאו של מאמר זה. נסכם ונאמר שספרות הנוסעים במאה התשע-עשרה מציגה "מזיגה מוזרה של דימוי וריאליה"¹⁷. היא מתארת את מראות "הארץ המובטחת" כמו שהולבשו על נופיו השוממים למחצה של מחוז סֶפֶר עוסמאני.

"הקרון לחקר ארץ ישראל" והישגיה

Palestine is thus brought home to England, and the student may travel, in his study, over its weary roads and rugged hills without an ache, and may ford its dangerous streams.. without discomfort.
(Conder, *Tent-work*, I, xvi-xvii)

בשנות השישים של המאה התשע-עשרה הוקמה אגודה בריטית לחקר ארץ ישראל וסביבותיה – "הקרון לחקר ארץ ישראל" (*Palestine Exploration Fund*) – בשל ההתעניינות ההולכת וגוברת בארץ ישראל, שמקורה בלהט דתי וההכרה בחשיבותה העולה של הארץ מבחינה גאוגרפית. בעקבות היחלשותה ההדרגתית של האימפריה העוסמאנית גדלה המעורבות הפוליטית, הצבאית והאזרחית של ממשלות המערב ואזרחיהן בארץ ישראל, והביאה בפעם הראשונה לפתיחתם של חבלי שהיו סגורים לפנים לזרים. הקמתה של "הקרון" בשלהי מאי 1865 מסמלת גם את שיאו של תהליך המעבר מספרות נוסעים דתית לספרות שמטרתה חקר מדעי יותר של הארץ בת-התקופה. ביטוי למעורבות האירופאית אנו מוצאים ביוזמה הבריטית משנת 1863 למיפוי מקורות המים בירושלים ובסביבתה; את הפרויקט ערכו חיילים מחיל ההנדסה המלכותי (*The Royal Engineers*) בהזמנת המיסיון הפרוטסטנטי בעיר ובמימון תרומות מאנשים פרטיים בבריטניה. את חוליית המיפוי הנהיג צ'רלס וילסון (Charles Wilson; 1836-1905) מחיל ההנדסה,¹⁸ ובהמשך – סר צ'רלס וורן (Sir Charles Warren; 1840-1927).¹⁹ לדעת ג'ון מוסקרוף, חוקר בריטי המתמחה ביחסיה של בריטניה עם ארץ ישראל בעת החדשה, פרויקט זה משקף מטרה פונקציונלית – מיפוי ירושלים וסביבתה לשם השגת שליטה על מקורות המים, פיתוחם וניצולם בחסות קרון בריטית (*Improvement Fund*),²⁰ אך ניכר בו גם הרצון לענות על שאלות דתיות הנוגעות לפירוש כתבי המקרא והברית החדשה על ידי חקר הטופוגרפיה והטופונימיה של העיר הקדומה. תגליותיהם

¹⁷ שם, עמ' 185-188.

¹⁸ זאב וילנאי, "הקרון לחקירת ארץ-ישראל (Palestine Exploration Fund)", **טבע וארץ: ירחון לחקלאות, לטבע ולידיעת הארץ**, כרך ז', חוברת ז'-ח' (אפריל-מאי 1965), עמ' 282; גיבסון, "חוקרים", עמ' 30.

¹⁹ וילנאי, "הקרון", עמ' 283-284; אברהם נגב, "פעילותה הארכיאולוגית של PEF", **טבע וארץ: ירחון לחקלאות, לטבע ולידיעת הארץ**, כרך ז', חוברת ז'-ח' (אפריל-מאי 1965), עמ' 301-306.

²⁰ מוסקרוף, "זרים בשערייך", עמ' 54-57.

הרבות בתחום הארכיאולוגיה המקראית והצלחותיהם בתחומי המיפוי עוררו עניין רב בקרב מלומדים ואינטלקטואלים בבריטניה ושימשו זרז להקמתה של "הקרן".

באירוע ההשקה החגיגית, שנערך בכנסיית ווסטמינסטר שבלונדון ב-22 ביוני 1865, נקבעו מטרותיה העיקריות של "הקרן": חקר ירושלים ואתרים אחרים מבחינה ארכיאולוגית בצד עריכת מיפוי וסקר מקיפים של הארץ, החי, הצומח ומשאבי הטבע שבה. לראשונה נהפך חקר הארץ עצמה למטרה המרכזית, והשאיפה להבין את עולם המקרא מומשה באמצעותו.²¹ כבר בשנה הראשונה לקיומה שלחה "הקרן" לארץ ישראל משלחת ראשונית משלחת ראשונית שסקרה את הכנרת וחלקים אחדים מהגליל.²² בשנת 1868 יצאה משלחת לחקר סיני בראשות ה"ס פאלמר (H.S. Palmer), ובשנת 1869 החל להתפרסם "רבעון הקרן לחקר ארץ ישראל" (*Quarterly Statement of the Palestine Exploration Fund*), הרואה אור עד ימינו.²³

בשנת 1871 יצא לדרך "הסקר של ארץ ישראל המערבית" (*The Survey of Western Palestine*) ביוזמת "הקרן" ומשרד המלחמה הבריטי. על הסוקרים הוטל למפות בדיוק רב את הארץ כולה ולאסוף מידע בעל ערך היסטורי או צבאי.²⁴ המשלחת הגיעה לחופי יפו בנובמבר 1871, והחלה במדידת קו בסיס לרשת הטריאנגולציה (חלוקת שטח לתאים מדידה משולשים כהכנה למיפוי). הסוקרים סבלו רבות מקשיי האקלים והתברואה והדבר הוביל לחילופים תכופים בהנהגת המשלחת. עם הגיעה לארץ הנהיגו את המשלחת סרן נ' סטיוארט (Stewart Newcombe) ופי"ט דרייק (אשר נפל למשכב ונפטר ב-1875 בירושלים אגב גרימת שיבושים קשים לעבודת הסקר; Tyrwhitt Drake); לאחר שחלו, עברה הנהגת המשלחת לידי הי"ה קיטשנר (Herbert H. Kitchener), שפיקד על חוליית המיפוי, ולידי ק"ר קונדר (Claude R. Conder), שהיה אחראי על איסוף החומרים והרשומות הנלוות למפה.²⁵ העבודה הקשה נמשכה לפרקים עד 1877 ובמהלכה מופו 10,000 מיילים רבועים בין נהר הליטני לבין באר שבע.²⁶ הישגם של חברי המשלחת פתח לפנייהם דלתות ורבים מהם הגיעו למשרות בכירות במנהל האימפריאלי הבריטי; כך זכה מפקד חוליית המיפוי קיטשנר בתואר אצולה ומונה לימים לתפקידים שונים, ובהם מושל מצרים, מפקד הכוחות הבריטיים בהודו ולבסוף לתפקיד שר המלחמה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עד למותו ב-1916 בהתקפת צוללות גרמניות.²⁷

²¹ גיבסון, "חוקרים", עמ' 28.

²² יהושע בן-אריה, "ראשיתה של הקרן לחקירת ארץ-ישראל ותולדות מיפוי הכנרת", **טבע וארץ: ירחון לחקלאות, לטבע ולידיעת הארץ**, כרך ז', חוברת ז'-ח' (אפריל-מאי 1965), עמ' 293-296.

²³ וילנאי, "הקרן", עמ' 292.

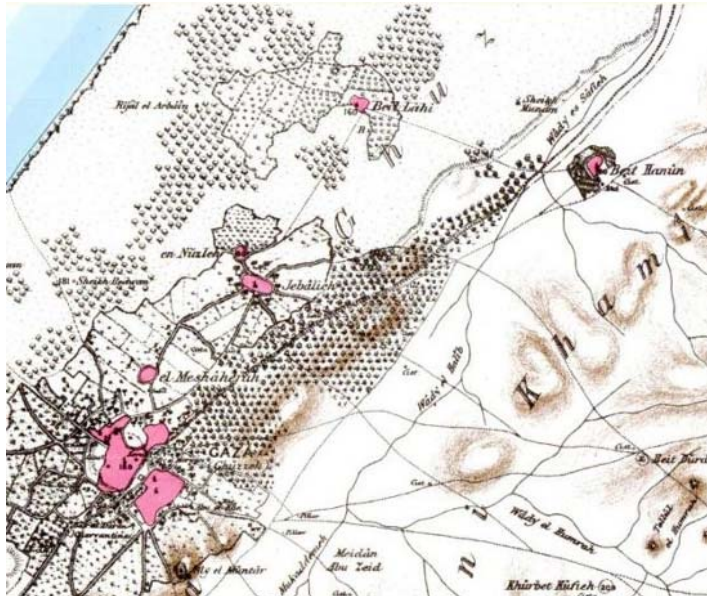
²⁴ יולנד הודסון, "הסקר של ארץ ישראל המערבית 1871-1877", **ארץ וטבע: המגזין הגיאוגרפי הישראלי**, 11-12 (מאי-יוני 1997), עמ' 42.

²⁵ וילנאי, "הקרן", עמ' 286-287.

²⁶ הודסון, "הסקר", עמ' 36.

²⁷ גיבסון, "חוקרים", עמ' 34.

תוצאות המיפוי פורסמו על ידי משרד המדידות הבריטי בסדרה של 26 מפות בקנה מידה של אינץ' למייל (1:63,360). היו אלה המפות המדויקות ביותר של ארץ ישראל שנעשו עד לאותה התקופה והן המשיכו להחזיק בתואר זה עד לשנות העשרים של המאה העשרים.²⁸ למפה נלוו שלושה

העיר עזה ובנותיה; מתוך מפת הסקר הגדולה

כרכי "מזכרים" (*Memoires*) והם תיארו את הגאוגרפיה היישובית בת-התקופה, את החורבות העתיקות ואת הפולקלור המקומי.²⁹ כן פורסמו כרכים על הגיאולוגיה, החי והצומח של הארץ וכמה ספרים "פופולריים", שהחשוב שבהם הוא היומן המקוצר של המשלחת, שערך קונדר (*Tent Work in Palestine*).³⁰ בעשורים הבאים המשיכה "הקרן" את מחקריה בחקר התנ"ך, ארץ ישראל, סיני ועבר הירדן.

לפעילותה של "הקרן" יש היבט החורג מהתחום המדעי גרידא. מבחינה מדוקדקת עולה שחלק ניכר מהישגי "הקרן" יש לזקוף לזכותם של חיל ההנדסה המלכותי ושל מחלקת המדידות הבריטית (*British Ordnance*). חיל ההנדסה סיפק את רוב כוח האדם המקצועי לפרויקטים השונים של "הקרן"; כך, למשל, 11 מתוך 12 הסוקרים שהשתתפו ב"סקר ארץ ישראל המערבית" נמנו עם שורותיו של החיל. מחלקת המדידות סיפקה למשלחת את ציוד המדידות המדעי, את ההכוונה המקצועית ואף סייעה בהדפסת המפות וכיסתה חלק ניכר מן ההוצאות.³¹ בראש ובראשונה הונעה מעורבות זאת ממניעים מודיעיניים-אסטרטגיים. מוסקרוף מורה במאמרו על כך שפעילות "הקרן" אפשרה לקצינים לרגל אחרי מעשיהן של מדינות אירופיות אחרות באזור, בעיקר של רוסיה, פרוסיה וצרפת. חשיבותו האסטרטגית של האזור עלתה, כאמור, בשל חפירת תעלת סואץ בידי הצרפתים בשנת 1869, היחלשותה של האימפריה העוסמאנית והתחזקות המעורבות האירופאית; לאימפריה הבריטית היו אף השקעות ניכרות בתשתיות, למשל, בנמל אלכסנדריה שבמצרים. לדידו, הסקרים היו דרך להשגת מודיעין גיאוגרפי מדויק על האזור באופן שהיה נסבל בעיני העוסמאנים ובעיני המעצמות האירופיות האחרות שחששו ממעורבות צבאית גלויה. מנגד, "הקרן" הרוויחה אף

²⁸ למפה הייתה רמת דיוק של 99.7% ביחס למציאות. ראו: שם, עמ' 32. ראו גם: הודסון, "הסקר", עמ' 35; וילנאי, "הקרן", עמ' 286-288.

²⁹ תנה מרגלית, "PEF וחשיבותה לגיאוגרפיה ההיסטורית של א"י במחצית השנייה של המאה ה-19", טבע וארץ: ירחון לחקלאות, לטבע ולידיעת הארץ, כרך ז', חוברת ז'-ח' (אפריל-מאי 1965), עמ' 297-300. ראו גם: C.R. Conder & H.H. Kitchener, *Memoires of the Survey of Western Palestine* (London: The Committee of the Palestine Exploration Fund, 1881-1883).

³⁰ אלי שילר, "יומנו של קונדר", בתוך: שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, כרך ב' (1987), עמ' 351-357. ראו גם: C.R. Conder, *Tent Work in Palestine* (London, 1878).

³¹ הודסון, "הסקר", עמ' 36-42.

היא משיתוף הפעולה: חיל ההנדסה היה גורם מְבַצֵע ניטראלי, שיכול היה לפעול בשטח בלא חשש בצל המחלוקות התיאולוגיות בין פרנסי "הקרן" ומנהליה, אשר השפיעו על ניסוח מטרות המחקר; חיל ההנדסה אף תרם כספים רבים לקופתה הדלה של "הקרן". שיתוף הפעולה בין הממסד הבריטי לבין "הקרן" נמשך כל עוד היה בה משום תועלת בעבורו, והוא הלך ופחת בהדרגה עד שפסק לחלוטין לאחר כיבוש הארץ בעקבות מלחמת העולם הראשונה.³²

בעיני מרבית חוקריה הבולטים של ארץ ישראל הייתה עבודת "הקרן לחקר ארץ ישראל" ראשית המחקר המדעי והשיטתי בארץ ישראל.³³ בחלק זה אנסה לעמוד על נקודות מרכזיות שבהם תרמו "הקרן" ומפעלה החשוב ביותר, שהוא "הסקר של ארץ ישראל המערבית", למחקר המודרני. כן אנסה לסקור את הישגיה בתחומי המיפוי, הגיאוגרפיה, הארכיאולוגיה, הדמוגרפיה וידיעת הארץ.

כאמור, הישגה העיקרי של "הקרן" היה מפת ארץ ישראל, שראתה אור בשנת 1880. המפה מתארת בדיוק רב את תכנית הארץ בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה וכוללת בין השאר כפרים ועיירות, חורבות ותילים, שטחי חקלאות ודרכים. המפה היא הראיה המרכזית בכל דיון העוסק במראָה נופיה של הארץ בתקופה זו; כך המפה היא העדות המרכזית להיקפו של יער האלוניס בשרון.³⁴ נוסף על המפה נסקרו מקומות נבחרים, ובהם הערים הראשיות (כדוגמת ירושלים) ואתרים בעלי עניין מבחינה דתית-היסטורית, ועל סמך המדידות הוכנו מפות בקנה מידה קטן יותר. על כן, המפה היא גם מקור ידע חשוב לגאוגרפיה של כתבי הקודש.³⁵

המפה והסקר הנלווה אליה הם גם מקור ראשון במעלה לתיאור הגיאוגרפיה היישובית של הארץ הנושבת שממערב לירדן לפני התחלת ההתיישבות הציונית.³⁶ סוקרי "הקרן" חדרו לאזורים מרוחקים שעד בואם לא נסקרו בידי אף אירופאי וכתביהם הם המקור היחידי להכרתם במאה התשע-עשרה. הסוקרים השאירו תיעוד מפורט של מערכת הדרכים העתיקה והחדשה, ובכך מאפשרים לנו לשחזרן אף כיום.³⁷ באופן דומה מתארים הסוקרים את מקורות המים הטבעיים (נחלים, מעיינות, אגמים וכדומה) והמלאכותיים (בארות, אמות מים, בורות מים ו"חפאאיר", בריכות מים חפורות), את היקף השטחים המעובדים ומתארים, את החלוקה המנהלית לנפות, את המקומות המיושבים ואת הערים ותכניותיהן.³⁸ בעבור הגיאוגרף וההיסטוריון בן-זמננו המפה היא כלי לבחינת דפוסי ישוב מסורתיים באזורי הארץ השונים. הסקר אף תורם להבנת תפוסת האוכלוסייה הנוודית בהציגו את שמות השבטים העיקריים ואת אזורי נדודיהם.³⁹

³² שם, עמ' 67-68.

³³ וילנאי, "הקרן", עמ' 288; בן-אריה, "ראשיתה", עמ' 295; בן-אריה, "ספרות", עמ' 167; מרגלית, "PEF וחשיבותה", עמ' 297; אברהם נגב, "פעילותה הארכיאולוגית של PEF", טבע וארץ: ירחון לחקלאות, לטבע ולידיעת הארץ, כרך ז', חוברת ז'-ח' (אפריל-מאי 1965), עמ' 302; שמואל אביצור, "מה חידשו אנשי הסקר הראשון בחקר הארץ (הישגיה ומיגבלותיה של היקרן הבריטית לחקר א"י)", טבע וארץ: ירחון לחקלאות, לטבע ולידיעת הארץ, כרך ז', חוברת ז'-ח' (אפריל-מאי 1965), עמ' 307.

³⁴ דוד גרוסמן, "תהליך ההתיישבות הערבית בשרון בתקופה העות'מאנית", בתוך: אבי דגני ודוד גרוסמן (עורכים), השרון: בין ירקון לכרמל (תל אביב: הוצאת משרד הבטחון, 1990), עמ' 249-261, 263-277.

³⁵ וילנאי, "הקרן", עמ' 287-288.

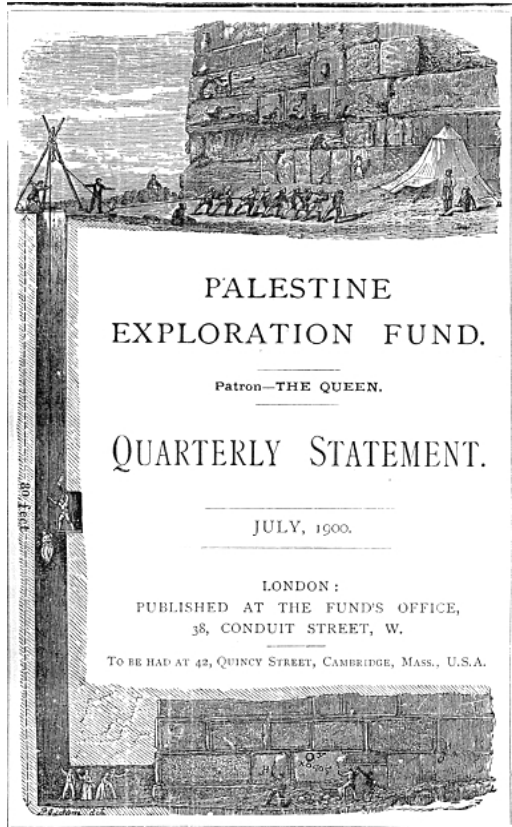
³⁶ מרגלית, "PEF וחשיבותה", עמ' 300.

³⁷ למשל, המפה היא ראיה מרכזית באשר למהלכה של הדרך החופית (להבדיל מה-Via Maris) הקדומה שבין קיסריה ליפו. ראה למשל: אביצור, "מה חידשו", עמ' 309.

³⁸ מרגלית, "PEF וחשיבותה", עמ' 297-299.

³⁹ אביצור, "מה חידשו", עמ' 309-310.

באופן דומה תורמים המפה והסקר הנלווה להבנת תהליכים דמוגרפיים בני-זמנם. הסוקרים העלו על הכתב אומדנים על גודלי אוכלוסייה, על חלוקת התושבים לפי עדות ודתות ועל מוצאם של יושבי כפרים ספציפיים. הסוקרים מוסרים לנו נתונים על מוצאם המצרי של יושבי דרום השפלה, אשר היגרו ברובם לארץ בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה, עם הכיבוש המצרי. במקום אחר הם מתעדים מסורת מפי תושבי הכפר אל-מאלחה בקרבת ירושלים, שתיעדה את מוצאם החצוי של תושביו, העבר-ירדני והמצרי.⁴⁰

עמוד השער של ה-Quarterly Statement, עלון הקרן

עבודת "הקרן" אף מסייעת להכיר מעט מעולמם התרבותי והרוחני העשיר של רבים מאוכלוסי הארץ. הסוקרים העלו על הכתב היסטוריה שבעל פה, מסורות, אמונות, אגדות, תפילות וטקסים, ואף הקדישו לכל אלה סעיף מיוחד ב"מזכרים".⁴¹ חשיבותו של תיעוד זה גדולה בשל הזעזועים שעברה החברה הפלסטינית עם עקירתם של רבים מבניה מכפריהם בעקבות הגידול בהתיישבות היהודית ומלחמת העצמאות. בכך שימרו הסוקרים מעט מ"קולם" העצמי של בני הארץ, שחסרו את היכולת לתעדו בכתב בכוחות עצמם.

תרומה מרכזית נוספת של סוקרי "הקרן" היא רשימת השמות (ה-Name Lists) הנלווית אל הסקר. ברשימה תועדו כ-9000 שמות מקומות ערביים כהגיתם וככתבם.⁴² מספר השמות שנאספו היה גדול פי שמונה ויותר מכל ילקוט אחר עד לימיהם.⁴³ החומר שנאסף הוא עזר חשוב לזיהוי מקומות קדומים, תנ"כיים ואחרים. בקרב האתרים החשובים שזוהו נכונה נמנים אנטטיפטריס, גבעון, גזר, גת, דן, דור, יקנעם, ערד, רחובות, שילה ומקומות אחרים.⁴⁴

אחת המטרות המרכזיות שהעמידה "הקרן" למול עיניה הייתה חקר תולדות הארץ ועתיקותיה.⁴⁵ "הקרן" מימנה חפירות בירושלים ובתילים אחדים מתוך שאיפה לקדם את הבנת כתבי הקודש: הברית החדשה והתנ"ך.⁴⁶ במהלך הכנת מפת העיר ירושלים בשנים 1863–1865 ערכו

⁴⁰ Kitchener, *Memoires*, II (Judea), p.136.

⁴¹ הסעיף השלישי המוקדש לכל מפה ב"מזכרים".

⁴² וילנאי, "הקרן", עמ' 288.

⁴³ הודסון, "הסקר", עמ' 42.

⁴⁴ Conder, *Tent-Work*, II, pp. 333-340.

⁴⁵ נגב, "פעילותה הארכיאולוגית", עמ' 301.

⁴⁶ וילנאי, "הקרן", עמ' 283.

הסוקרים ברשות וורן ווילסון חפירות בדיקה וסקרים באמצעות פירים, שנחפרו בקרבת חומת הר הבית ובסביבתו.⁴⁷ בעקבות סקריהם הכינו השניים את המפה המדויקת ביותר של הר הבית ושל החללים שמתחתיו והיא משמשת בסיס למחקרים על ההר עד לימינו בשל הרגישות הדתית שבדבר. סוקרי "הקרן" תיעדו בתי כנסת קדומים, כנסיות ומסגדים וכן מיפּו את החורבות של הערים החשובות ביותר ובהן בית שאן, שומרון וקיסריה. את תגליותיהם הארכיאולוגיות תיעדו מחברי "הסקר" בחלק השני של כל גיליון שהוקצה במיוחד לשם מטרה זו. "הקרן" מימנה בין השאר חפירות של חוקרים אחרים, ובהם חפירות בתילי השפלה (גת, גזר, עזקה ומראשה).⁴⁸ מחקרי "הקרן" שפכו אור גם על אתרים מוכרים והובילו לגילוי מחדש של "שביל הנחש" המעפיל למצדה. חפירותיו של פיטרי בתל אל-חסי מטעם "הקרן" בשנת 1890 נודעו כ"נקודת מפנה חשובה בתולדות הארכיאולוגיה הארץ-ישראלית".⁴⁹ בחפירות אלו נקבעו לראשונה שיטות העבודה בחפירת תילים, ונוצר קשר כרונולוגי למצרים, והדבר אפשר לתארך בדיוק מסוים את השכבות השונות שנתגלו. עד לחפירות אלו סברו רוב החוקרים שהתילים שימשו בסיס להקמת עיר, אך נתגלה בהן שהתילים נוצרו למעשה מהצטברות עיי הריסות של ערים רבות במשך מאות בשנים. אף על פי שארץ ישראל עמדה בראש מעייניה של "הקרן", חרחה פעילותה המחקרית לעתים מגבולותיה. כבר בשנותיה הראשונות שלחה "הקרן" משלחת מחקר למיפוי חצי האי סיני (1869-1868)⁵⁰ ומשלחת אחרת נשלחה למיפוי הערבה (1883-1881).⁵¹ לאחר השלמת "סקר ארץ ישראל המערבית" התחילו סוקרי "הקרן" במיפוי חלקים ממחוז בֶּלְקָא וכרכ (נחלת שבט אל-עדואן) במסגרת "סקר ארץ ישראל המזרחית", אך נאלצו לזנוח את תכניתם בשל לחץ השלטונות העוסמאניים.

למרות החשיבות הגדולה שנודעת ל"סקר ארץ ישראל המערבית" הוא לוקה במגבלות מספר. ראשית, עקב התחלואה הגבוהה ממנה סבלו חברי המשלחת, ערכו את רשומות הסקר כמה סוקרים ומשום כך ספרי הלוואי שלו סובלים מחוסר אחידות בתיאור האתרים. מקומות שלא נתפסו בעיני הסוקרים כחשובים זוכים לתיאור תמציתי בלבד.⁵² דוגמה טיפוסית לנטייה זו הוא הכפר אל-שיח' אל-מְוַסֵּס, שעל אדמותיו הוקמה לימים אוניברסיטת תל-אביב, ואשר מתואר בקצרה "כפר בוץ רגיל".⁵³ מגרעת אחרת בעבודתם המקיפה של הסוקרים היא נטייתם להתעלם ממבני ציבור ומונומנטים הנמצאים בתוך שטח בנוי.

פעילותה המחקרית של "הקרן" לחקר ארץ ישראל נחשבת ל"נקודת מפנה מרכזית בחקר המדעי של הארץ".⁵⁴ המידע אשר אספה "הקרן" הניח את הבסיס למחקר המודרני של הארץ בתחומי ההיסטוריה, הארכיאולוגיה, הגיאוגרפיה, הגיאולוגיה, הזואולוגיה והבוטניקה. אף על פי שהפרשנות שנתנו לממצאיהם ברוח כתבי הקודש אינה תמיד נכונה לאור הידוע כיום, נעשו התיאורים של הסוקרים ותכניותיהם בדיוק רב, המאפשר להסתמך עליהם גם בימינו. יתר על כן,

⁴⁷ מוסקורופ, "זרים בשערייך", עמ' 64-65; הודסון, "הסקר", עמ' 40.

⁴⁸ נגב, "פעילותה הארכיאולוגית", עמ' 301-304.

⁴⁹ שם, עמ' 307.

⁵⁰ בן-אריה, "ראשיתה", עמ' 293.

⁵¹ וילנאי, "הקרן", עמ' 288.

⁵² מרגלית, "PEF וחשיבותה", עמ' 300.

⁵³ "Sheikh Muannis...An ordinary mud village"; see: Kitchener, *Memoirs*, II (Samaria), p. 254.

⁵⁴ אביצור, "מה חידשו", עמ' 307.

אופייה ה"ניטראלי" היחסי של כתיבת הסוקרים עומדת בסתירה לכתיבתם הדתית של מרבית הנוסעים האירופים במאות הקודמות. אף לאחר השנים הרבות שחלפו, הנתונים שנאספו במהלך "הסקר של ארץ ישראל המערבית" ועבודות אחרות של "הקרן" עומדים בעינם כנקודת התייחסות חשובה בעבור כל חוקר השואף לעסוק בחקר הארץ ועברה. הסיבה לגדולתו של ההישג היא ש"הקרן" הצליחה לגייס מומחים, לצבור ידע רב, שיטתי ומפורט על ארץ לא-נודעת ולהפיץ אותו. בציבור; ידע זה היה הבסיס להמשך חקר הארץ בעשרות השנים שבאו לאחר מכן.

אבולוציות בשימוש הלשון הערבית בשטרות כסף

נריהו שנידור*

בגליונות מס' 5 ו-10 של "רוח מזרחית", כמו גם בתקופונים אחרים, התייחסתי לשאלת הכיתוב בערבית בכסף הישראלי – שטרות כסף כמעות. הראיתי, שחריגות מכללי הלשון, בעיקר בניסוח העריך (שם-המספר ושם המטבע), החלו כבר ב-1948, ושכמה מהן נמשכות עד היום. מעניין לבדוק אם היו תופעות כאלו גם בכסף של מדינות ערב, ואם כן – אם תוקנו עם הזמן. לצרכי עבודה זו, "מדינות ערב" הן ארצות שבשטרותיהן נעשה שימוש בלשון הערבית – לפעמים גם בעבודה זו אסקור את ההתרחשויות בשימוש-הלשון בשטרות.

בספר הדקדוק הערבי הקלאסי של רייט (Wright) מוקדשים למספרים המונים (cardinal numbers) שבעה עמודים צפופים.¹ לפי ספר דקדוק ידוע אחר, "הספרות בשפה הערבית [...] הן מן המאפיינים המתעתעים ביותר של השפה הערבית הכתובה".² אכן, המעין בשטרות הכסף ובמעות של ארצות ערב לא יוכל שלא להסכים עם קביעה זו. שטרות כסף, אף יותר מאשר מעות ומטבעות זיכרון, הם כרטיסי הביקור של המדינה שאת שמה הם נושאים, ומקובל שהשפה שבהם צריכה להיות של המשלב הגבוה, חפה משגיאות בדקדוק ובתעתיק ומביטויים של השפה הדבורה. לא כל ארצות ערב עמדו תמיד בדרישות המחמירות האלו.³ עיון בשטרות הכסף של ארצות ערב מראה, שהתרחש בהם תהליך של אבולוציה לקראת החצי השני של המאה העשרים, בכיוון של שיפור שימוש השפה (language usage) ככל שמדובר בכתיבת המספרים המונים, וגם בהיבטים אחרים של השפה. בסקירה זו נרצה להראות שזהו אכן כיוון ההתפתחות. אבני בוחן של העיון יהיו הדרכים שבהן נכתבים העריכים (denominations) 1, 2, 5, 10, 20, 25, 50, 100 ו-200, בין אם שם-המספר נכתב במילים או בקפורות. המקורות ששימשו אותי לסקירה הנוכחית מפורטים בסוף העבודה.

* ד"ר נריהו שנידור (neri.shneydor@gmail.com) הוא מהנדס לשעבר ברפא"ל. הכלים העיקריים ששימשו לעבודה זו הינן: Georhe S. Cuhaj (ed.), *Standard Catalog of World Paper Money, General Issues – 1368-1960*, 12th ed. (Iola, WI: Krause Publications, 2008); Cuhaj (ed.), *Standard Catalog of World Paper Money, Modern Issues – 1961-Present*, 15th ed., (Iola, WI: Krause Publications, 2009); Armen Hovsepian and Krause Peter Symes, *Reference Site for Islamic Banknotes* (2010), in <http://www.islamicbanknotes.com>; L. Chester and Clifford Mishler, *Standard Catalog of World Coins*, 32nd ed., (Iola, WI: Krause Publications, 2005); Ron Wise, *World Paper Money* (2010), in <http://aes.iupui.edu/rwise>.
¹ William Wright, *A Grammar of the Arabic Language translated from the German of Caspari*, 3rd edition, vol. 1 (London: Cambridge University, 1977), pp. 253-259.
² J.A. Haywood and H.M. Nahmad, *A New Arabic Grammar of the Written Language* (London: Lund Humphries, 1965), p. 301.
³ N.A. Shneydor, "The Inscriptions on Modern Palestine and Israel Currency", *Israel Numismatic Research*, № 4 (2009), pp.159-172; נריהו שנידור, "על כיתובים בערבית בשטרות הכסף ובמטבעות של ישראל", *רוח מזרחית*, 5 (2007), עמ' 14-20; שנידור, "עוד על הכיתוב בערבית בשטרות הכסף ובמטבעות של ישראל", *רוח מזרחית*, 10 (2009), עמ' 23-27; שנידור, "בעקבות הופעת עריך "2" במטבעות ישראל", *עלון עמותת אספני שטרות ומטבעות בישראל*, 21 (2009), עמ' 7-10.

כיוון שהמוטיבציה לסקירה היא טיב הכיתובים בערבית בכסף של ישראל, נפתח כמבוא ב"שטרות המנדט" ובמעות שהנפיק ה-Palestine Currency Board, הגוף במשרד המושבות הבריטי שהנפיק את המעות ואת השטרות ששימשו בארץ בשנים 1927-1948. במעות נפלו טעויות לשון בכמה עריכים; לדוגמה – 20 מל, חמסון מל ולא מלא; מאיה מל ולא מאה. טעויות אלו לא נפלו בשטרות. עם זאת, בשטר של לירה אחת, לדוגמה – 1 גנייה פלסטיני ולא גנייה פלסטיני אחד. למרבה הפלא, באוקטובר 1927, ב"מודעה – המטבע הפלשתינאית (א"י)", שפרסם "פקיד המטבעות" של ממשלת המנדט, ישנם שימושי הלשון הנכונים: גנייה פלסטיני אחד, 20 מלא ו-50 מלא, גם אם שמות המספר ניתנים בה רק בספרות, למעט واحد (איור 1).

כונן נטע המנדט המנדט

מטבע	שם
100	מל
50	מלא
20	מלא
10	מלא
5	מלא
2	מלא
1	מלא

אם לאוראק הנדט נכונ מן המנדט והמנדט

שם	ערך	שם
100	100	מל
50	50	גנייה פלסטיני אחד
20	20	גנייה פלסטיני
10	10	גנייה פלסטיני
5	5	גנייה פלסטיני
2	2	גנייה פלסטיני
1	1	גנייה פלסטיני

איור 1: קטעים ממודעת פקיד המטבעות, 1.10.1927

ויש לה חשיבות רבה למחקר המטבע המנדטורי בארץ. הטעויות לעולם לא תוקנו, אם כי כמה מהן עמדו להיות מתוקנות במהדורות חדשות של שנות השלושים, אך זה לא קרה.⁴

כשהנפיקה ישראל ב-1948, באמצעות 'בנק אפ"ק' (כינויו של 'בנק לאומי לישראל' בתקופת המנדט), שטר של לירה אחת, היה כתוב בו גנייה אחד פלסטיני; ב-1952 היא הנפיקה, באמצעות 'בנק לאומי לישראל', שטר של לירה אחת שבו היה הכיתוב גנייה אסרתיילי אחד – שיפור לעומת הנוסח הקודם. בנק ישראל שגה אף הוא, בנקודה זו. בשטר של שקל חדש אחד, שהונפק ב-1986, אנו מוצאים 1 שיקל جديد,

שלא כהלכה. בשטר של חמישה שקלים חדשים (1985) – 5 שיקל جديد ולא شواقل جديدة, עוד חריגה. ובאופן דומה מוטעים הכיתובים בשטרות של 10, 20, ו-50 ש"ח. הסדרה השנייה של שטרות השקל החדש, שהחלה להיות מונפקת ב-1998, חזרה על השגיאות. העריך בערבית במעה החדשה של שני ש"ח (2007) הוא 2 שיקل جديد – בהימנעות מן הריבוי הזוגי. כדי לסכם: בנק ישראל, כמו ה-Palestine Currency Board לפניו, לא גילה רגישות רבה ללשון הערבית בכסף שהנפיק ולא הזדרז לתקן שגיאות לשון שכבר עשה: הכתיב הפגום אסרתיילי שהופיע בכל מעות ישראל החל ב-1948 תוקן לראשונה ל-إسرائيل במעט 10 אגורות של 1985, וראו עוד על כך בנספח א. נעבור עתה לסקירה של שטרות הכסף שהונפקו בארצות ערב, ונעשה זאת על בסיס גיאוגרפי, ממערב למזרח. מאוריטיניה הנפיקה מעט, ורק החל ב-1973. שטרותיה כולם בעריכים של 100 אוקיה (קרי אוגיה) ומעלה, ואין בהם פגמים מבחינת שימוש הלשון.

⁴ רפאל דבח, שטרות מועצת המטבע של פלשתינה (א"י) (ירושלים: רפאל דבח-דביר, 2004), עמ' 79, 287; שלמה טפר, שטרי הכסף פלשתינה וישראל שהוכנו ולא הונפקו (ירושלים: אור וצבע, 2009), עמ' 14-34.

בשטרותיה הראשונים (1919) של מרוקו יש אמנם חמשה ועשרון סאנטימ, חמסון סאנטימ, בניגוד לכללים, אבל ב-1921 – חמשה פרנקים, וב-1944 – חמסון סנטימ, כראוי (אם גם הכתיב השתנה – הושמטה האלף מן ה'סאנטימ'). בשטרות של 5, של 10 ושל 20 פרנק לא נעשו שגיאות, אבל בשטרות של 50 פרנק – חמסון פרנק בשיטתיות. כשעברה מרוקו ב-1959 מן הפרנק לִדְרַהִם, נעשה שימוש הלשון תקין, גם בשטר של חמסון דרֶהֶם. מרוקו נעשתה עצמאית ב-1956.

איור 2: שטרות של 2 פרנקים ושל 1 פרנק אחד מ-1944

איור 3: שני עריכים על שטר אחד, 1944

בחינת שטרות הכסף שהונפקו באלג'יריה, החל בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה, מגלה חריגות רבות – כמעט בכל נקודת תורפה. כבר בשטרות הראשונים מופיע השם 'جزايرتحت الجزائر', ומופיעים העריכים 'عشرين فرنك', 'خمسين فرنك', 'مائة فرنك' – כולם חריגות בשם-המספר. יתר על כן – הפרנק נשאר תמיד פרנק בין אם לפניו חמשה, עשרים או חמסין (שהיו בכלל צריכים להיות עשרון או חמסון); ובשטרות שעריכיהם 50 פרנק, שהונפקו ב-1928 וב-1936 מופיע הכיתוב המוזר 'خمسين فرنك'. ב-1939 הונפק שטר ובו הניסוח 'خمسين فرنك'. כל הטעויות תוקנו עם הנפקת שטרות הכסף

שבמונחי הפרנק החדש, החל ב-1959, ובהם אנו מוצאים בעריכים של "5" ושל "10" פרנקים חדשים, ובעריכים הגבוהים יותר – חמסון פרנקה חדשים, מאה פרנקים חדשים, כראוי. השטר האלג'ירי היחיד שעריכו "2" הונפק על ידי השלטונות הצרפתיים ב-1944 ובו הכיתוב המוזר 'زوج فرنك'; גם השטר של פרנק אחד שהונפק אתו היה ללא

ספק חריג בניסוח בערבית של עריכו: 'فرنك لלא واحد' וללא הספרה 1 (איור 2). עם שני השטרות האלה הונפק גם שטר שעריכו 50 centimes, וכך כתוב בו. אבל בערבית כתוב בו 'عشرة سوري' (איור 3). באותה התקופה היה ה'סוּרְדִי' כינוי עממי לחמישה סנטימים, שהם 1/20 של הפרנק; כך גם בתוניסיה, אולם בה לא הופיע השם העממי בשטרות. מכל מקום, מבחינת שימוש הלשון התייחס מנפיק השטר ל'סורדי' כמו שהתייחסו (בשעתו) ל'פרנק', דהיינו, אין צורך לכתוב 'عشرة سوارد', כמו שכביכול אין צורך לכתוב 'عشرة فرنكات'.⁵ ב-1964 כבר הנפיקה אלג'יריה העצמאית שטרות כסף במונחי הדינר, והם חפים משגיאות שנות השלושים ושנות הארבעים הראשונות.

⁵ לפי מילון ישן, הכתיב הוא 'سُردي', לא 'سوردي' (Gasselín 1886). במילונים חדשים לא מצאתי התייחסות.

עד אמצע שנות הארבעים הנפיק ה-Banque De L'Algerie את השטרות שהילכו בתוניסיה, על כן אין תמה שמוצאים בהם את השגיאות שכבר הכרנו. ברם, לקראת סוף העשור הפך

איור 4: שטר תוניסי של 2 פרנקים מ-1943

הבנק המנפיק להיות ה-Banque De L'Algerie et De La Tunisie, ואז משום מה השתפרה הלשון: עשרין פרנק הפכו להיות עשרון פרנג, ו-מאיה הפכה ל-מאטה. לפני שהבנק של אלג'יריה נעשה למנפיק שטרות תוניסיה, הונפקו בה, בשנים 1918–1921, שטרות מטעם ה-Regence De Tunis ושלטה בהם ערבית תקינה: *خمسون صانتيماً, فرنكٌ واحد, فرنكان*, והאות הראשונה של פרנק נכתבה ב-ב, לא ב-ב (איור 4). ב-1964 החלה תוניסיה העצמאית להנפיק שטרות כסף במונחי הדינר, ובהם שימוש הלשון תקין.

בשטרות לוב, בין אם במונחי הגרוש (قرش), הלירה (جنيه) או הדינר (دينار) – שגיאות בעריכים לא קרו, גם לא בשטרות שהנפיק השלטון הצבאי ב-1943. מצרים ראויה כאן לעיון מיוחד, כי שטרותיה (ומעותיה) היו הילך חוקי בארץ בזמן המנדט, עד סתיו 1927, שבו הונפק הכסף של ה-Palestine Currency Board. השפעת הכסף המצרי על זה של ארץ-ישראל הייתה גדולה, אם גם התייעד עליה דל.⁶ למשל, חלוקת המטבע הבסיסי (הלירה, שהאנגלים קראו לה Palestine pound) לאלף יחידות, mil, ועצם השם מיל.⁷ השם הערבי של הלירה, *جنيه*, נלקח כפי שהוא מן הכסף המצרי: ב-1927 היה השם הזה, במשמעות של pound, נהוג רק במצרים ובתחומי השפעתה (כמו סודאן). על-אף ההשפעות האלו ועל-אף מאמצי ה-Palestine Currency Board, נפלו בכיתובים בערבית בכסף הארץ-ישראלי שגיאות שלא היו קיימות במקור המצרי. השלטונות המצריים אמנם הקפידו על שימוש הלשון יותר מאשר ארצות המגרב, למשל, אבל גם אצלן נמצאו חריגות. בשטרות מ-1898 ומתקופת מלחמת העולם הראשונה, נמצא *خمسين قروشٌ صاغٌ* לעומת *خمسين جنيهاً مصرياً*. ובשנות השלושים – *خمسين قرشاً صاغاً*.⁸ בעריך של לירה אחת אפשר לראות בשנות העשרים *جنيه واحد مصري*, בשנות הארבעים – *جنيه مصري (בלי واحد)*, ובשנות השישים – *جنيه مصري واحد*, שהוא השימוש המועדף כיום.⁹

⁶ דבח, "שטרות", עמ' 34-41; Sylvia Haffner, *The History of Modern Israel's Money 1917-1970*, 2nd edition; (Tarzana, CA: Philip J. Matthew, 1970), pp. 185-196.

⁷ במצרים – Millieme (אלפית בצרפתית), מלימ וההגייה בעם – מלים. לפי זה היו הבריטים צריכים לקרוא למטבע החדש Mil ולא Mil, ואפשר לנחש מדוע נמנעו מכך. עם זאת, רשמית היה דגש באות הערבית ל כשלא הייתה בסוף מילה; למשל *ملن*. ר' "מודעת פקיד המטבעות" שכבר נזכרה לעיל (דבח, "שטרות", עמ' 79). במעות ובשטרות דה-פקטו לא הופיע הדגש. הממשל הבריטי בארץ לא אימץ רשמית את מטבע הביניים גרוש (قرش, piastre במצרים), שהיה שווה במצרים ל-10 מלימים.

⁸ הפירוש המילולי של *صاغ* הוא "אמיתי, בלתי מזויף"; במצרים היה ה-*قرشٌ صاغٌ* שמו של הגרוש המצרי על גבי שטרות עד 1951. מ-1952 – *قرشٌ לבדו*. התואר *صاغ* לא הופיע במעות; באשר לצורה *خمسين مولى خمسون*: שם המספר מופיע ביחסה שנייה/שלישית משום שהוא חלק ממשפט.

⁹ *واحد* נמצא בשימוש בדרך כלל כשם תואר אחרי שם עצם. ראו: Haywood and Nahmad, *A New Arabic Grammar*, p. 301.

רוח מזרחית

איור 5: עריך תמוה בשטר סודאני

איור 6: שטר סודאני של לירה אחת, 1.1.1981

בסודאן, בעת המעבר מ- ג'נייה ל- דינאר-ב-1992, סבר מישהו ב"בנק הסודאני" שצורת הריבוי של דינאר היא דינارات, לא דנאטיר(מדובר בשטרות של 5 דינרים ושל 10 דינרים; איור 5; הדינאר היה מטבע רשמי של סודאן רק בשנים 1992-2006. לפני כן ואחרי כן משל שם הגיוניקה). האינפלציה הזוהרת לא נתנה לבנק הזדמנות לתקן את השגיאה. עוד יש לומר על שטרות סודאן, שעריך "1" היה בהם בעייתי: واحد לא הופיע בכלל עד ראשית שנות השמונים, ואח"כ תמיד הקדים واحد את ג'נייה, שלא כמקובל (איור 6).

גיבוטי הקטנה שבקרב אפריקה ראויה

לאזכור כאן משתי סיבות. האחת – האופן שבו נכתב שם-המספר 500 בשטרות שלה מ-1928: **خمسة** ית – ברווח מוגזם באמצע המילה, כמו בשטר 500 מיל של ימי המנדט, ב-י תחת ט, ובכתיבת 5 על דרך המגרב (ב, לא פ); ב-1952 כבר כתבו אחרת (איור 7). הסיבה השנייה – בשטרות שהונפקו בה ב-1945 אנו מוצאים, באותיות זעירות, EMIL GOVERNMENT PRINTER PALESTINE ו- EMIL

איור 7: שטר 500 פרנק של ג'יבוטי, 1938-1952 (העליון) ו-1952

PIKOVSKY LTD JERUSALEM – עדות לשירות שעשתה צינקוגרפיית פיקובסקי לממשלת המנדט בעת מלחמת העולם. כשהייתה סומליה תחת שלטון איטלקי, היה המטבע שלה תחילה ה'ירופיה'. בשנת 1920 הונפקו בה, על ידי "הבנק של איטליה", שטרות של רובייה واحدة, 5 רוביית ו-10 רוביית, הכול כראוי. עם הזמן נעשה שם המטבע סומאלו (רבים סומאלי, על דרך האיטלקית), ובשנים 1950-1951 הנפיקה ה-Cassa Per La Circolazione Monetaria Della Somalia שטרות בערכים 1, 5, 10, 20 ו-100 סומאלי, ובכולם (כולל בשטר של סומאלו אחד) הכיתוב בערבית صومالي, בניגוד לכללים. גם בשפה האיטלקית הייתה חריגה אחת: בצד הפנים של השטר של סומאלו אחד מופיע " 1

"Somali", שלא כראוי, ובצד הגב – "1 Somali". זו אולי הסיבה לכך, ששטר זה לא הונפק.¹⁰ כשהפך המטבע לישלוי (מן האנגלית שילינג, ובאיטלקית שְלִינו) בשנת 1962, הנפיק ה- Banca Nazionale Somala שטרות לפי הכללים: 5 שלטנאט סומאלית, 10 שלטנאט סומאלית, 20 שלטנאט סומאלית. ב-1978 התחלף הבנק המנפיק ('לאומי' נעשה 'מרכזי'), והונפקו שטרות שעליהם 5 שלטנאט סומאלית, 10 שלטנאט סומאלית, 100 שלטנאט סומאלית – האבולוציה הפכה כיוון, ושימוש-הלשון השתבש שוב. שפת-סומאלית העיקרית אינה ערבית, אבל נוסף לכיתובים דלעיל מופיע בכל שטרותיה שם הבנק המנפיק גם בערבית. בסומאלילאנד השכנה נהגו בעריכים באופן דומה, ובכולם מופיע שְלִין, בין אם מדובר ב-5, ב-20, או ב-100.

בשנות הששים המאוחרות הנפיקה שכנה אחרת, קניה, שטרות שעליהם הכיתובים 5 שילינג, 10 שילינג, 100 שילינג. החל ב-1971 נעלמה הערבית משטרותיה.

זנזיבר – לימים חלק מטנזניה – הנפיקה בשנים 1908 עד 1928 שטרות במונחי הרופיה. ב-1908 היה הכתיב חֶסֶס רִיבַּאט, וב-1920 – עֶשְׂרֵרֻּפִּיַּאט: בשנים שחלפו בין השטר הראשון לשני השתנה אפוא כתיב שם המטבע: ב' הוחלף ב-פ', ונוספה האות ו'. גם זו אבולוציה.

איור 8: פני שטר סעודי מ-1956, כיתוב 'ריאל אחד' בשש שפות. מימין לשמאל באיור: ערבית, מאלאית (Jawi), פרסית, ואורדו.

שטר של ריאל אחד (רשמית, קבֶּלָה עבור עולה הרגל המגיע לחג') שהנפיקה סעודיה ב-1956 מעניין במיוחד: יש בו, בערבית, רִיַּאֵל אחד, ואותו העריך עוד בשלוש שפות המשתמשות בכתב הערבי (בשינויים) ושבהן המקביל ל'ואחד' נמצא לפני 'ריאל', ובשתי שפות המשתמשות בכתב הלטיני – אנגלית ותורכית (איור 8). לענייננו, סעודיה הקפידה על

שימוש-לשון תקין. אבל פֶּטוּר בלא כלום אי אפשר: איך כותבים 'חמש מאות'! בשטר של 1983 – חֶסֶסֶמַאֵתֵּ [ריאל]; בשטר של 2003 – חֶסֶס מֵתֵּ [ריאל]. במקביל, ב-1984, בשטר של "100", מֵאֵתֵּ רִיַּאֵל, אבל ב-2003 – מֵתֵּ רִיַּאֵל. גרסאות 2003 נשמרו גם בהנפקות 2007.¹¹

תהליך אבולוציה מעניין התרחש בתימן. בהנפקה הראשונה של ה- Yemenite Currency Board נכללו השטרות של חֶסֶסֶתֵּ רִיַּאֵל ושל עֶשְׂרֵתֵּ רִיַּאֵל (1964), כיתובים בלתי תקינים. בהנפקה השנייה, מ-1969, תיקון חלקי: חֶסֶסֶתֵּ רִיַּאֵל אבל כבר עֶשְׂרֵתֵּ רִיַּאֵל. בהנפקה הראשונה של "הבנק המרכזי של תימן", ב-1973, כבר נראות הצורות התקינות חֶסֶסֶתֵּ רִיַּאֵל ו- עֶשְׂרֵתֵּ רִיַּאֵל. תשע שנים נדרשו אפוא

¹⁰ Peter Symes, "The Banknotes of Somalia, Part 1", in <http://www.pjsymes.com.au>

¹¹ בכתיבת שם-המספר 500 בערבית נכשל גם ה-Palestine Currency Board של ימי המנדט: שם המספר בערבית בשטר של 500 מיל היה חֶסֶסֶמַאֵתֵּ, ברווח מוגזם באמצע המילה.

איור 9: שני שטרות עיראקיים של 250 דינאר, 1995

איור 10: עוד שני שטרות עיראקיים של 250 דינאר, 2002 (העליון) ו-2003

חזרו לגרסה הישנה, אבל ב-2003 – שוב שינוי (איור 10). הלקח מפרשת ארבעת השטרות של 250 דינאר הוא, שקורה ששוגים, אבל אפשר לתקן.

קטר הקפידה על שימוש-הלשון הנכון כבר מסדרת השטרות הראשונה שלה (1960), וכך גם כוויית, והנסיכויות הערביות המאוחדות.

בשטר 5 דינאר שהנפיקה בחריין ב-1964 וב-1973 נפלה שגיאה מעניינת: במקום خمسة מופיע خمسة, בסין (س) דגושה. במהדורת 1993 של השטר בעריך הזה השגיאה כבר אינה מופיעה (איור 11).

לתהליך התיקון.¹² גם הכיתוב בשטר של 20 בוקשה משנת 1966, עשרין بقشة, מעורר תמיהה.¹³ נראה שצריך היה להיפתב עשרון بقشة, וזאת גם על-פי השוואה לשטרות לבנון וסוריה שעריכיהם 25 לירות. (לירה ובוקשה, וגם רופיה, הן ממין נקבה, בניגוד לשמות המטבעות שנזכרו עד כה).

ירדן, סוריה ולבנון הקפידו על הכללים. מנקודת המבט שלנו ראויה לציון העובדה, שהמטבעות הבסיסיים של שתי האחרונות היו הלירה הסורית והלירה הלבנונית, בהתאמה, ושעל החלקים ה"אירופיים" של השטרות הופיעו בצרפתית Livre Libanaise, Livre Syrienne. ב-1958 החליפה סוריה את הצרפתית Livre Syrienne באנגלית Syrian Pound. שינוי מעניין נוסף היה בסוריה באשר לכתיב של "100": ב-1990 עוד הודפס مائة ليرة, אבל ב-1998 – مئة ليرة. שינוי כזה התרחש גם בסעודיה בערך באותן השנים, כפי שהראיתי לעיל.

ב-1994 הונפקו בעיראק שני שטרות של 100 דינאר. בשני, לעומת הראשון, הוחלף מائة ל-مائة (פְסָרָה במקום פְתָחָה). ועוד: שני שטרות של 250 דינאר הונפקו ב-1995, בֶּאֱחָד כתוב מאַתָּאן, ובשני – מאַתָּאין (איור 9). ב-2002

¹² Peter Symes, Murray Hanewich and Keith Street, *The Bank Notes of Yemen*, (Canberra: published by the authors, 1997), pp. 26-46.
¹³ בוקשה (ר' בוקש) הייתה מטבע תימני שערכו 1/40 ריאל.

עומאן היא המדינה הערבית המזרחית ביותר וכך מביאה את הסקירה לסיומה. סולטאנות מסקט ועומאן (השם הרשמי של המדינה אז) הנפיקה ב-1970 שטרות שעריכיהם 5 ו-10 ריאל סעידי. הגוף המנפיק התחלף, שם המטבע השתנה, השימוש בשפה השתפר, וב-1973 הונפקו שטרות של خمسة ريالات עמאנית ושל عشرة ريالات עמאנית. ארבע שנים לאחר מכן שוב התחלף הגוף המנפיק, ושם התואר "עמאני" אינו מופיע יותר בשם המטבע.

איור 11: שטרות של 5 דינארים של בחריין, 1973 (העליון) ו-1993

סיכום, מסקנות והצעות

בחצי הראשון של המאה שעברה ננקט כביכול חרם על הפעלת כללי הדקדוק כשמדובר בפרנפ – אי-שימוש בהטיות פרגמט בעריכים 5 ו-10 וב- פרגמט בעריכים 20 ו-50 (אבל בצורה הזוגית, פרגמט, היה שימוש). כך מצאנו, בהיקף יותר קטן, גם במטבעות במונחי 'סומאלי' ו'שלף' (סומאליה) ו'סורדי' (אלג'יריה). שלושת האחרונים נעלמו מן העולם מזמן, והחרם-כביכול על הפרנפ נסתיים משנפסק השימוש בו בארצות המגרב בסביבות 1960. מדינות המפרץ

החלו להנפיק שטרות כסף בשנות השישים – וכמעט כולן שמרו על הכללים. גם עיראק הייתה בין המקפידות – אם גם במעוטיה שבמונחי הפלס היו כמה חריקות, ועמדנו עליהן בעבודות קודמות. ראינו שאכן כללי המספרים בדקדוק הערבי מורכבים למדי וגרמו פה ושם שגיאות בשטרות הכסף ובמעוטי של כמה ממדינות ערב. מעטים הם מנפיקי שטרות בכעשרים הארצות שנסקרו כאן שלא שגו – בעיקר במחצית הראשונה של המאה שעברה. ברם, השטרות עברו תהליכים אבולוציוניים, ולמעט מקרה אחד, תמיד בכיוון של שיפור שימוש הלשון. אלה ממנפיקי השטרות שעדיין פעילים תיקנו בהדרגה את השגיאות, ונראה שלקראת סוף המאה העשרים נעשתה ההקפדה על הכללים טוטאלית ככל שמדובר בשטרות. למעט בישראל.

אחרי שהתגבר בנק ישראל על "מכשול ההמזה" בשם إسرائيل (הראשונה מן השתיים); ר' נספח א' אולי יתקן עתה את שימושי הלשון הערבית במעות ובשטרות שבהם העריכים הם במונחי השקל החדש; ובמעוטי "הקטנות" – 10 אגורות, 1/2 ש"ח ו-שקל חדש אחד – אולי יוסיף את שם המטבע בערבית, אשר מופיע, כידוע, בכל המעות האחרות ובכל השטרות. על מעט 2 ש"ח במיוחד, ר' נספח ב'.

נספח א' – על ההמזה הבעייתית

הכתיב הפגום إسرائيل הופיע, למרבה התימהון, בכל מעוטי ישראל החל ב-1948 ולא תוקן ל-إسرائيل עד הנפקת המעה של 10 אגורות ב-1985. במטבעות הזיכרון החל הכתיב הנכון להופיע ב-2001, ובשטרות – למרבה הפלא – לא היה צורך בתיקון: החל בשטר הראשון של בנק ישראל, 1955,

ישראלית כראוי. (אבל בשטרות שהנפיקו בנק אפ"ק ב-1948 ובל"ל ב-1952, לפני היווסד בנק ישראל, הופיע הכתיב הפגום).

כשהונפקו ב-1985 המעה של 10 אגורות, ב-1995 המעה של 10 ש"ח וב-2007 המעה של 2 ש"ח, הופיע בהם הכתיב הנכון. בתשס"ט, 2009, נעשה התיקון במהדורה חדשה של מעות 1/2 ש"ח ו-5 ש"ח, בהשקט ובאין רואים: בסקירה לשנת 2009 של מחלקת המטבע של בנק ישראל, שפורסמה באתר הבנק ב-13.9.2010, נאמר: "בשנת 2009 לא חלו שינויים בעריכים ובמאפיינים האחרים של המעות" (עמ' 26). האמת אחרת. יש להניח, על כל פנים, שמעתה נראה תמיד ישראלית – בהמזה. עם זאת, ב"קטלוג שטרות ומטבעות" שבאתר בנק ישראל אין מוראים המטבעות שתוקנו בשנים תשס"ט ותש"ע ואין הערות טקסט על השינויים.

נספח ב' – על המטבע של 2 ש"ח

כמה וכמה מארצות ערב שגו בכיתובים שבשטרותיהן כשהיה מדובר בעריכים 1, 5, 10, 20, 50, אבל אף לא אחת שגתה כשהיה מדובר בעריך 2 (שאומנם אינו נפוץ). היחידה שחרגה במובן מסוים הייתה אלג'יריה, כשכתבה בשטר שלה زوج فرنك ולא فرنگان (איור 2 לעיל). כל היתר השתמשו בריבוי הזוגי: فرنگان, ليرتان, ديناران, ريالان, جنيهان, قرشان او غرشان, مليمان (במעה המצרית), ו- ملان (במעה הארץ-ישראלית של ימי המנדט). אין אף חריג – למעט בנק ישראל, ובמטבע החדש ביותר שהנפיק, הישנקל'. למעה זו הקדשתי בשעתו רשימה מיוחדת.¹⁴

¹⁴ שנידור, "בעקבות הופעת עריך "2", עמ' 7-10.

לימודי עיראק באוניברסיטאות בישראל על סף הכחדה

רונן זיידל*

לימודי עיראק באוניברסיטאות בישראל נמצאים על סף הכחדה ודאית ומידית. מרצה ותיק אחד, פרופ' אמציה ברעם מאוניברסיטת חיפה, כבר יצא לפנסיה בשנת 2007, ושני מרצים אחרים מאוניברסיטאות תל אביב וחיפה צפויים לצאת לגמלאות בשנים הקרובות. שני דוקטורים ותיקים – וביניהם כותב שורות אלו – מועסקים כמורים מן החוץ ובשנים האחרונות נאלצים לצמצם הוראה בנושא וללמד תחומים אחרים. מספר תלמידי המחקר מצומצם ועתידם לוט בערפל. המרכז לחקר עיראק באוניברסיטת חיפה ייסגר בשנה הבאה, כנראה, בשל בעיות תקציב. עוד יוזמה ייחודית מהשנים האחרונות, קבוצת עיראק במכון טרומן, תרחיב בשנה הבאה את עיסוקיה למדינות אחרות. קבוצה זו מקדמת את המחקר על עיראק, אך לא את ההוראה באוניברסיטאות. סמינריוני עיראק ושיעורי בחירה בנושא נעלמים לחלוטין מהשנתונים של החוגים להיסטוריה של המזרח התיכון ושל החוגים האחרים שלהם נגיעה לנושא: מדע המדינה, יחסים בין לאומיים ושפה וספרות ערבית. על פי הצפוי, בעוד כשנתיים ייעלם התחום מכל האוניברסיטאות בישראל.

המצב בעבר היה שונה. ללימודי עיראק בישראל מסורת ארוכה, שהחלה עם פרופ' אוריאל דן באוניברסיטת תל אביב ועם פרופ' גבריאל בר באוניברסיטה העברית. אלו הכשירו חוקרים מצוינים, ואלה פיתחו את התחום בכמה אוניברסיטאות: פרופ' עפרה בנג'ו בתל אביב, פרופ' אמציה ברעם וד"ר מיכאל אפל בחיפה. השפעה נוספת על התחום בישראל הייתה לאלי כדורי בלונדון, שתלמידתו ד"ר ליאורה לוקיץ תרמה תרומה משמעותית לחקר התגבשות הזהות הלאומית העיראקית. כל אלה ואחרים הכשירו דור חדש של חוקרים. אחת מהם, ד"ר אורית בשקין, תלמידתם של פרופ' ישראל גרשוני ופרופ' ששון סומך, התקבלה לעבודה כמרצה בנושא עיראק באוניברסיטת שיקגו היוקרתית. זולת ההישג האישי, הצלחתה של בשקין היא עדות לרמה הגבוהה של לימודי עיראק בישראל. לצד זאת מתגנבת תחושה של "אין נביא בעירו", שהרי אם הייתה נשאר בארץ, ספק רב אם הייתה מצליחה למצוא מקום עבודה.

מסורת זו נובעת בראש ובראשונה ממדיניות החוגים להיסטוריה של המזרח התיכון בעבר. אלו ראו בעיראק מדינה מרכזית באזור ונושא לימודי ומחקרי בעדיפות גבוהה. היו לכך השלכות מעשיות: באוניברסיטה העברית, כאשר לא היו חוקרי עיראק בסגל, הורו למרצים שאינם חוקרי עיראק ללמד את הנושא. מרצים ותיקים עודדו תלמידי מחקר לחקור נושאים הקשורים לעיראק, היצע השיעורים לסטודנט היה מגוון, הספריות, הארכיונים ומכוני המחקר הציעו מגוון רחב של מקורות ראשוניים, אשר משכו לכאן חוקרים ממדינות אחרות.

אכן טענות דומות נשמעות מחוקרים בתחומים אחרים בלימודי המזרח התיכון בצד אמירות בדבר "אורכה של השמיכה" או מצבם העגום של החוגים והפקולטות למדעי הרוח. אלא שגם בהשוואה לתחומים אחרים בחקר המזרח התיכון, מצבם של לימודי עיראק עגום במיוחד והמחשבות על הכחדה בלתי נמנעות. תחומים שנחשבים למכלול ה"ליבה" של תכנית הלימודים, כגון אסלאם קלאסי, אימפריה עוסמאנית או מדינות מרכזיות, עדיין נלמדים ביותר מאוניברסיטה

* ד"ר רוני זיידל (vesnaronen@hotmail.com) הוא מורה מן החוץ באוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטה העברית בירושלים. הוא עוסק בעיראק המודרנית ובימים אלה שוקד על כתיבת ספר שעוסק ברומן וחברה בעיראק.

אחת ולא רק במסגרת החוג להיסטוריה של המזרח התיכון. הנושא העיראקי נעלם בו בזמן מכל האוניברסיטאות. נושאים אחרים וחשובים בזכות עצמם (למשל מדינות הפריפריה, מגדר, לימודי תרבות) לא נלמדו בעבר בהיקף דומה, ולכן היעלמותם מצערת, אך פחות דרמטית. נושאי רוחב מתמקדים בדרך כלל במדינה ספציפית, ולכן במציאות העכשווית יעדיפו חוקרים מדינות נחקרות באקדמיה הישראלית על פני עיראק. כך קרה שכבר נתקלתי בכמה עבודות מחקר בנושא תהליכי דמוקרטיה ודמוקרטיזציה ברחבי העולם הערבי שלא עסקו כלל בעיראק אחרי 2003. כך נוספים עוד חוקרים אל חוקרי אותן מדינות, בעוד שמבחינת החוגים הם יחשבו לחוקרים העוסקים בנושאי רוחב.

לעתים תכופות טוענים לפניי ראשי חוגים שלנו שאין ביקוש בקרב הסטודנטים, או במילים אחרות מתחום אחר אין לו "רייטינג". בתור מי שהתפרנס היטב בשנים 2003-2005, כשהיה לנושא, כנראה, "רייטינג" גבוה, אני מרשה לעצמי לערער על תפיסה זו. בשנים האחרונות הייתי מעורב בארגון כמה כנסים בין לאומיים בישראל בנושא עיראק, והאולמות היו מלאים. במאי 2009 אורגן פאנל בנושא עיראק בכנס אילמ"א בירושלים, לפני אולם מלא עד אפס מקום. במארס 2010 באו רבים לכנס "עיראק בין אחדות לפירוד", שנערך במכון טרומן. רייטינג אפשר ורצוי ליצור. לצד זאת ראוי לשאול אם רייטינג אמור להיות שיקול מרכזי בקביעת תכנית לימודים של חוג. האין זה מתפקידו של החוג לעניין את הסטודנט בנושאים שאינם תמיד "בחדשות"? וחוף מזה, האם שאלת הרייטינג מועלית בנוגע לנושאים אחרים הנחשבים למרכזיים?

כאשר הוזמנתי לאחרונה לדבר בכנס אילמ"א בבאר שבע במסגרת "שולחן עגול", שעסק בלחצים מלמטה על המערכת המדינית במדינות מפתח במזרח התיכון, הסביר לי המארגן ש"עיראק היא המעבדה הגדולה ביותר באזור לבדיקת כיוונים חדשים". הסכמתי כמובן. בדיעבד, אני מתפלא שדבריו הנכונים נעלמו מעיני קברניטי התחום. זהו רק אחד האשנבים שדרכו אפשר להציף אל הנושא. עיראק של היום יכולה לשמש "אבן בוחן" למדיניות האמריקנית באזור. מעניין וחשוב לעקוב אחר ההשפעות האיראניות והתורכיות ומגבלותיהן. פוטנציאל הנפט בעיראק הוספד מהר מדי כמו גם האפשרות של התבססות הדמוקרטיה במדינה ערבית מרכזית, גם אם בחסות הכידונים האמריקניים. חשוב להזכיר את החשש העמוק במדינות ערביות מרכזיות מפני התהוותו של "סהר שיעי", שעיראק היא חוליה מרכזית בו, או את הדאגה בסוריה, איראן ותורכיה מן האפשרות של הקמת מדינה כורדית עצמאית בכורדיסטאן העיראקית. השיח האסטרטגי והאזורי הישראלי נטה עד כה להתעלם מעיראק שאחרי צדאם, מהנעשה בה ומהשפעתה על האזור. קובעי המדיניות בישראל ממעיטים מחשיבות הנושא, לאחר שאולי הפריזו בחשיבותו בתקופת צדאם. זו אמורה להיות תרומתה של האקדמיה.

בכל הנאמר לעיל יש לחוגים להיסטוריה של המזרח התיכון תפקיד מרכזי. הם אלה אשר קובעים מה יילמד. הם קובעים כיצד ולמי יחולקו התקנים. הם מחליטים מה ילמדו המורים מן החוף (ויש עדיין כאלה). החלטות אלו משפיעות "מלמעלה" על כיווני המחקר של תלמידי המחקר, המסטרנטים והדוקטורנטים. שלא באשמתם, ראשי החוגים רואים לעתים תמונה חלקית של הנעשה בתחום מחקרי מסוים ומתמקדים בנעשה בחוגם בלבד. כתבתי את המאמר כדי להפנות את תשומת לבם לתמונה הכללית בתחום המחקר העיראקי.

כתיבת המאמר העמידה אותי, למרות העידוד שקיבלתי מעמיתיי, במצב לא נעים. יהיו בוודאי שיגידו: הוא רוצה לסדר לעצמו ג'וב. לא אכחיש, אני חלק מהבעיה. אולם גם אם תיפתר בעיית התעסוקה האישית שלי באוניברסיטה אחת, לא יהיה זה פתרון כולל להכחדה שתוארה במאמר. המצב הרצוי הוא שאת הנושא ילמדו בה בעת מספר מרצים ובמספר אוניברסיטאות. הפתרון יימצא רק כשתכיר המערכת בחשיבות הנושא, בהישגים של התחום המחקרי הזה בישראל ותשנס מותניים כדי למצוא דרכים לשמר את המסורת היפה באוניברסיטאות בישראל. אני סבור שהדבר אפשרי, ורואה באילמ"א וב"רוח מזרחית" את הבימה המתאימה ביותר להעלות את הנושא לדיון, מתוך תקווה שהדים ותגובות מצד הגורמים הרלוונטיים ובעלי העניין יפורסמו בעתיד הקרוב.

קולנוע במזרח התיכון

"היליד עשה את שלו": תרומת החיילים הצפון אפריקנים לשחרור צרפת והשתקפותה בסרט "ימים של תהילה"

משה גרשוביץ*

שם הסרט: "ימים של תהילה" (Indigènes; אלג'יריה/צרפת/מרוקו/בלגיה, 2006)

במאי: רשיד בושארב

סרטו של הבמאי הצרפתי-אלג'יראי, רשיד בושארב (Bouchareb), "ימים של תהילה" (Indigènes, 2006)¹ מגולל את סיפורם של ארבעה חיילים צפון אפריקנים במהלך מלחמת העולם השנייה ואת לחימתם לשחרור צרפת ואירופה משלטון גרמניה הנאצית. אף שמבחינות שונות הוא מזכיר סרטי מלחמה הוליוודיים על אותה התקופה,² "ימים של תהילה" הוא סרט פוליטי מובהק שדן, לעיתים בהתרסה חריפה, באפליה הגזענית, בחוסר הכרת טובה ובהשכחה המכוונת של תרומת אותם חיילים למדינה שטענה להיותה מולדתם ומגינתם. חוץ מזה, אפשר למקם את הסרט (ואת תזמון יצירתו) על רקע מערכת היחסים הטעונה שבין צרפת ה"לבנה" (קרי הנוצרית-אירופאית) ובין אזרחיה המהגרים ה"חומים" (קרי המוסלמים הצפון אפריקנים).³

בינואר 1943, בשעה שצרפת עצמה עודה מחולקת בין שלטון כיבוש גרמני ישיר ובין ממשלת הבובות של מרשל פטן בווישי, שחרר כוח פלישה אמריקני-בריטי את מרוקו ואלג'יריה. צבא צרפתי חדש מוקם כדי להשתתף בשחרור המולדת לצד בעלות הברית האחרות. חיילי עתידים לבוא ברובם מקרב הילידים המוסלמים של שתי מדינות אלו. בתחילת הסרט אנו עוקבים אחר גיוסם של ארבעה מהם, שסיפורם יעבור כחוט השני במהלך הסרט.

סעיד הוא צעיר אנאלפבית מכפר קטן באלג'יריה, שנענה לקריאה הפומבית להתגייס לשחרור ה"מולדת" הצרפתית חרף הפצרותיה הנואשות של אמו הזקנה לבל ינטוש אותה. סעיד עובר במהלך הסרט השפלות שונות עקב מעמדו הנחות, חוסר השכלתו ואופיו השקט לכאורה. אופיו זה משתנה לפתע מפסיביות כנועה לפרץ אלימות, כשהצקות חבריו לנשק מגיעות לשפל של השוואתו לאישה. לעומת זאת חברו מסעוד ניחן באישיות כובשת לב (במיוחד בקרב בנות המין היפה) וביכולת ריכוז שהופכת אותו לצלף היחידה. במהלך הסרט מתאהבת בו צעירה צרפתייה, והשניים מנהלים רומן חטוף בטרם עזיבת היחידה את עירה. הצנזור הצבאי משמיד את ניסיונות השניים לשמור על קשר, בשעה שהוא משמיד את מכתביהם זה לזה בשם מדיניות ההפרדה בין הגזעים.

הגיבור האלג'יראי השלישי, רבי"ט עבד אל-קאדר, הוא היחיד מן הארבעה היודע קרוא וכתוב, משכיל ושאפתן בכל הקשור לעתידו, אידאליסט ופטריוט צרפתי בתחילת הדרך. האכזבות

* משה גרשוביץ (mgershovich@mail.unomaha.edu) הוא פרופסור להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטה של נברסקה באומהה, ארצות הברית. היה עמית מחקר אורח במרכז דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה באביב 2010.

¹ בארצות הברית, שבה הופץ הסרט בשנת 2007, זכה לשם הסתמי למדי Days of Glory. מפיוצי הסרט בישראל בחרו לתרגם את שם הסרט משם זה במקום להשתמש בשם הצרפתי המקורי Indigènes, התואם יותר למהות הסרט.

² מבקר הסרטים של הלוס אנג'לס טיימס, קנתי טוראן (Turan), כינה את הסרט "A North African Saving Private Ryan", בהתייחסות לסרטו הידוע של סטיבן ספילברג משנת 1998.

³ הסרט יצא לאקרנים חודשים ספורים לאחר גל המהומות האתניות ששטף את פרברי העוני (banlieue) של פריס וערים אחרות ברחבי צרפת בסתיו 2005.

וההתפכחות נוכח מציאות האפליה, שהוא נתקל בה שוב ושוב, מחוללים אצלו תמורה ערכית עמוקה ומעלים אותו על נתיב התמיכה (אמנם מובלעת) בזהות הלאומית האלג'יראית. מותר להניח כי מכל הדמויות שיצר בסרט בושראב מזדהה בעיקר עם עבד אל-קאדר, היחיד מן הארבעה שנותר בחיים. מאחר שתחום המחקר העיקרי שלי קשור לסיפורם של ותיקי המלחמה המרוקנים, עניינה אותי במיוחד דמותו של הלוחם הרביעי, יאסיר. שלא כשלושת האלג'יראים שבחבורה, יאסיר אינו חייל מגויס סדיר, אלא שכיר חרב קר רוח וציני. סגנון לבושו (ג'לאבה מפוספסת וצעיף מתחת לקסדת הפלדה) כמו גם אופי התנהגותו מעידים על היותו "גומייה" (goumier), כלומר מבני השבטים הברבריים (Imazighen) של הרי האטלס המרכזי במרוקו, שהתגייסו בהמוניהם לשורות הצבא הצרפתי משנות השלושים של המאה שעברה.⁴ התגייסות זו, שבאה בעקבות שנים ארוכות של התנגדות צבאית הירואית לכיבוש ארצם, נבעה בעיקרה מהעוני המנוון, מהרעב ומהעדר הזדמנויות כלכליות אחרות בעת המשבר הכלכלי החריף. אופיו המעשי והתועלתני של יאסיר נגלה מיד עם הצגתו בתחילת הסרט. לשאלת אחיו הצעיר, לארבי, העומד עמו במסדר, "מדוע התגייסנו?" הוא עונה בפשטות: "בשביל הכסף. כדי שנוכל לחתן אותך". במהלך הסרט אין השניים מחמיצים הזדמנויות לבזז לחפצים ולאיברים שונים מגוויות חיילי אויב מתים, שאותם הם מוכרים לאחר מכן. ובכל זאת, כאשר הם נכנסים לכנסייה מקומית בחיפוש אחר שלל, מונע יאסיר מלארבי לגנוב את כספי הצדקה מתיבת העץ הקטנה, לאחר שנתקל מבטו בעיניו הדוממות של ישו הנוצרי הצלוב בפסל על הקיר מעל.

עוד דמות מרכזית בסרט היא של סמל מרטינו, צרפתי אלג'יראי קשוח ועתיר ניסיון קרבי שרודה בחייליו הילידים ביד רמה, אך רוכש את אמונם כשהוא מתייחס כלפיהם ביתר אנושיות והגינות משאר הקצינים והנגדים הצרפתים. מרטינו "מאמץ" את סעיד, הופך אותו למשרתו האישי ומתייחס אליו בתערובת של רוך ואדנות. ואולם, כשסעיד מגלה באקראי את סודו של הסמל – אמו הייתה מוסלמית ילידה – הולם בו מרטינו ומעיף אותו מאוהלו. טבילת האש של היחידה (חטיבת הרובאים האלג'יראית השביעית) מתרחשת בהרי מרכז איטליה. בעוד הגנרל ושאר המפקדים הבכירים צופים במשקפותיהם בניחותא מאחור, נדרשים החיילים הילידים להסתער במעלה ההר לנוכח עמדה גרמנית מבוצרת ויורקת אש תופת. עצם זה שהארטילריה הצרפתית בעורף ממטירה פגזים בלא הבחנה על שדה הקרב שבו הם נמצאים רק מוסיף לבלבול ולאבדות. ובכל זאת, בזכות אומץ לבם ונחישותם מצליחים הילידים לכבוש את העמדה ולהניף מעליה את דגל הטריקולור. הקולונל המאושר מגיח מעמדת הפיקוד המוגנת ולוקח קרדיט מול מצלמות העיתונות על הניצחון המזהיר. ה"גמול" לחייליו הוא ארוחת ערב דלוחה, ובה נאסר עליהם לטעום מהעגבניות שהובאו במיוחד אך ורק בעבור עמיתיהם הצרפתים ה"אמתיים." עבד אל-קאדר, חזור חרון על האפליה המשפילה, הופך את הארגז ודורך על העגבניות באופן שאיש לא יוכל עוד לאכלן. בעצת מרטינו מבשר הקולונל לחיילים כי מעתה והלאה יזכו אף הם בעגבניות לארוחת הערב. המרד הספונטני שוכך, אך כמו שסצנות מאוחרות יותר מראות הלקח מאפיזודה זו אינו מוטמע כלל ועיקר בקרב הפיקוד הבכיר.

⁴ על סיפורם של ה-goums המרוקאים ותהליך התמורה המפליא שעברו מכוח עזר מקומי וזניח יחסית ליחידות עילית בצבא הצרפתי המתחדש ראו מאמרי "French Control over the Moroccan Countryside: The Transformation of the Goums, 1934-1942." *The Maghreb Review*, 22, 1-2 (1997).

סצנת הקרב העיקרית בסרט מתפתחת לקראת סופו. ארבעת החיילים ומרטינו הפצוע קשה, הניצולים היחידים מיחידתם, מגיעים ליעדם: כפר קטן באלזס, שעליו עליהם להגן מפני כוח גרמני עדיף עד בוא התגבורת מאחור. יאסיר, שעתה זה איבד את אחיו בשדה הקרב, מתנגד להמשיך במשימה, אך עבד אל-קאדר, שתפס פיקוד על הקבוצה, נושא נאום נלהב ומצהיר כי מוטל עליהם להוכיח את עצמם כדי לזכות בשוויון שלו הם מייחלים. במהלך הקרב, המוצג כמיטב המסורת ההוליוודית של מעטים המנצחים את הרבים כנגד כל הסיכויים, נהרגים שלושת היחידים, ורק עבד אל-קאדר נותר לחזות בכניסת יחידת התגבורת לכפר. ה"מנצחים" הטריים, צרפתים מטרופוליטניים, ממהרים ליטול קרדיט מול המצלמות, ועבד אל-קאדר הלום הקרב נותר עומד מבולבל בשולי הדרך. שְׁכרו היחיד הוא מבטי התודה של בני הכפר, המודעים היטב למה שהתחולל עתה זה, אך ידם קצרה מלמנוע את שכתוב ההיסטוריה ההולך ונרקם לנגד עיניהם. היליד עשה את שלו ושפך מדמו למען שחרור ה"מולדת" הקולוניאלית. כל שנותר לו עתה הוא להיעלם ולהישכח בפח האשפה של ההיסטוריה.

שישים שנה מאוחר יותר מגיע עבד אל-קאדר הזקן לביקור בבית הקברות הצבאי הגדול שהוקם סמוך לשדה הקרב. לאחר שיטוטים ארוכים בין הצלבים הרבים המעטרים את קברי החללים הנוצרים, הוא מגיע לבסוף לחלקה שולית קטנה בפאתי המתחם שבו נמצאים קברי החללים המוסלמים הילידים. כאן הוא מאתר לבסוף את קברי שלושת חבריו.

כתובית קטנה בסיום הסרט, לפני רשימת הקרדיטים, מגוללת את פריט האפליה האחרון והמקומם ביותר בסיפורם של החיילים הצפון אפריקנים שלחמו במסגרת הצבא הצרפתי לשחרור צרפת. חוק מיוחד שחוקק הפרלמנט הצרפתי בשנת 1961, ערב סיום השלטון הצרפתי באלג'יריה, הקפיא את סכום מענקי הפנסיה ושאר ההטבות לחיילי הקולוניות לשעבר. האינפלציה ושאר השינויים הכלכליים שחלו מאז העצימו את הפער בין זכויות ותיקי המלחמה האירופאים לעומת עמיתיהם הילידים. הקצבה התלת-חודשית שמקבלים הילידים כוללת סכום זעום ומגוחך, שכמובן אינו מספיק למילוי צורכיהם הבסיסיים ביותר בשנות חייהם האחרונות. זקנים, עניים וחולים, מבודדים מסביבתם, שרואה בהם לא אחת משרתיו לשעבר של שלטון קולוניאלי שנוא, הם מתפוגגים בדממה כדרכם של כל הלוחמים הוותיקים.

בעקבות הקרנת הסרט בשנת 2006, הצלחנו בפסטיבלי סרטים שונים, ובראשם פסטיבל קאן, המועמדות שלו לפרס האוסקר, והתהודה התקשורתית הרבה שעורר, הורה נשיא צרפת דאז, ז'אק שיראק, להקים ועדת חקירה פרלמנטרית שתתקן את המעוות. אמנם הוועדה הציעה שינויים מהותיים שיוכלו לשפר שיפור ניכר את תנאי חייהם של הלוחמים הוותיקים, אלא שהדרך שבה יושמו הדברים נותרה בלתי ברורה. בכל מקרה, בעבור רוב החיילים הילידים מימי מלחמת העולם השנייה הגיע השינוי המסתמן מאוחר מדי.

זווית אחרת

אתר **"זווית אחרת"** הוקם בשנת 2005 במטרה להביא לקורא הישראלי את קולם של אינטלקטואלים מן העולם הערבי והאסלאמי, הקוראים לשינוי ולרפורמה ועוסקים בכנות ובחריפות בבעיותיהן של החברות הערביות והאסלאמיות. במסגרת שיתוף פעולה עם כתב העת רוח מזרחית, יפורסם בכל גיליון מאמר מתורגם שיופיע במקביל גם באתר בצירוף הנוסח הערבי המלא.

בגיליון זה בחרנו להביא מאמר פרי עטו של בעל הטור הסעודי עאדל אל-טריפי העומד על הקו הדק שבין הפחד שזורעים המשטרים הערביים בלבם של תושבי מדינות ערב ובין הפחד שזורעים ארגוני הטרור האסלאמיסטים בלב האנשים. לדעתו של אל-טריפי, ההפחדה הזו מונעת ממטרות דומות ואף משיגה אפקט דומה על העמים – כל זאת תוך זריעת הרג והרס, שגם אם הם נבדלים באידיאולוגיה שעומדת מאחוריהם או בסוכנים המוציאים אותם לפועל, הרי שרישומם על החברות הוא זהה.

רפובליקות הפחד

עאדל אל-טריפי (אל-שרק אל-אוסט, 10.11.2010)

בסוף שנות השמונים פירסם סופר עיראקי בשם בדוי את הספר "רפובליקת הפחד" שעסק בשלטון משטר הבעת' בעיראק. הסופר הסתיר את שמו האמיתי מפחד משירותי הביון של משטר צדאם חסין, משטר שבאותה העת רק יצא ממלחמת שמונה השנים עם איראן, כשהוא מלא גאווה על ניצחונו המדומה. חודשים ספורים לאחר פרסום הספר, פלש צדאם חסין לכווית ומשטרו הרדיקלי חטף מכה מיד הקואליציה הבינלאומית. אלא שבמקום לבודד בכוח את המנהיג הדיקטטורי, פסקו המאמצים הבינלאומיים כאשר התקבלה ההחלטה על הנסיגה ועל הטלת הסנקציות הבינלאומיות.

כְּנֵעָאן מְכִיָּה הוציא לאור מחדש את הספר החשוב הזה, הפעם בשמו האמיתי, בשנת 1998, כאשר הממשלים האמריקני והבריטי דנו בסוגיית המענה הצבאי להפרות שביצע משטרו של צדאם חסין. המלחמה לא פרצה לבסוף, אולם לאחר חמש שנים החליט ממשלו של הנשיא ג'ורג' בוש הבן להשלים את המשימה – לפלוש לעיראק ולהפיל את צדאם חסין. אלא שהפלישה הפכה עם הזמן לאחד השלבים המדממים ביותר בהיסטוריה של עיראק, כאשר פרצה מלחמה חסרת תקדים בין עדות, גזעים ושירותי ביון בארץ שהייתה נתונה לשלטון שאחז בה ביד ברזל משך למעלה מארבעה עשורים. במהלך השנים שעברו, עלו ופרצו קבוצות ההרג, החיסול והפיגוע בכל מקום, עד שעיראק הפכה לרפובליקת פחד, העולה אולי אף על זו של משטר צדאם חסין. בשנות השמונים, המשטר שלט באמצעות העלמת כל מי שהתנגד לו, ובמקרה שזה חמק מידיהם של שירותי הביטחון, העלימו יחד עמו גם את משפחתו ואת כל השכונה שלו. כיום, אזרחים חפים מפשע מועלמים בלי כל סיבה או מתים בפיגועים רבי-נפגעים שאין להם מקבילה בהיסטוריה. אמת, פיגועי ההתאבדות מתרחשים גם בערים זרות ובערים ערביות ואסלאמיות, אך מה שקורה בעיראק הוא דבר מטורף שפשוט אינו מפסיק.

ארגון טרור ביצע בשבוע שעבר טבח נגד הנוצרים העיראקים ועוד בטרם יבש דמם של אותם חפים מפשע, התפוצצו פצצות אחרות בקרב אזרחים בשכונות של הרוב השיעי. הדיווחים מצערים ומדכאים ואם נבחן כמה ממדינות האזור, נגלה שהיקף התפשטותם של ארגוני הטרור בכל מדינה

ערבית ואסלאמית עולה מעל לכל דמיון, באופן שיעמיד באור מגוחך את התבטאויותיהם של כל הבכירים הערבים שמגמדים את תפקידו של הפונדמנטליזם הדתי האסלאמי או מייחסים את מה שקרה להתערבות חיצונית, כפי שקרה בתימן לאחרונה.

בשנות השישים ועד לשלהי שנות השמונים, האינטלקטואלים והכותבים, הערבים והמערביים כאחד, סברו כי הסיבה לבעית הטרור והאלימות של האזור נעוצה בהנהגות ובכמה משטרים שליטים בו, ושלו הם, קרי המשטרים הערביים, היו משטרי צדק שוחרי-שלום ששולטים בערוצים דמוקרטיים, הם לא היו הופכים לרפובליקות פחד ודיכוי. זהו ניתוח נכון באופן יחסי, אך חלקי בלבד. זאת מכיוון שהדוגמה העיראקית הוכיחה שהבעיה לא הייתה בעיה של היעדר דמוקרטיה כשם שהייתה זו מחלה אמיתית בתוך החברות האלה, מה שדרדר אותן לכדי אלימות הרסנית. קיימים משברי זהות, דת וערכים שקנו להם אחיזה בקרב החברות האלה. בהעדר טיפול במשברים הללו לא יהיה ניתן לפרוץ את המעגל הסגור של האלימות המטורפת. הפוליטיקאים באזורנו אינם רוצים להתמודד עם העובדה הזו או משום שאינם רוצים לשלם את המחיר הכבד הכרוך בהכרה בה ובתיקונה או משום שהם גם אינם מסוגלים להכיל אותה, שכן המודעות שלהם לעולם היא תוצר של מודעות החברות שלהם. מי יכול להתייצב מול החברה שלו ולומר לאנשים שהזהות שאותה הם נושאים אינה מתאימה לעולם המודרני, להוכיח אותם על כך שהבנתם את הדת ודרכי הפולחן הדתי שלהם מובילות בהכרח לקיצוניות ולאלימות או שהערכים שהם מתגאים בהם עומדים למעשה למכשול בפני קבלת ערכים מודרניים בסיסיים כגון העקרונות הבינלאומיים של זכויות האדם?

זה זמן רב שהאינטלקטואלים מן השמאל מתווכחים אם משטר כגון זה של הרפובליקה האסלאמית עדיף על המשטרים הערבים השכנים בשל קיומן של בחירות תקופתיות אצלו ובשל קיומם של מוסדות ציבוריים יצוגיים. אולם המציאות מוכיחה שאיראן איננה שונה מן המשטרים האחרים, אפילו מן המשטר העיראקי הקודם.

במאמר שכותרתו "איראן: רפובליקת הפחד", שפורסם בעיתון הגרדיאן ב-21 בינואר 2010, אמר החוקר האיראני מהדי ח'לאגי: "משטר המולות שולט באיראן תוך שימוש בנוסחה פשוטה: הניצחון לבעלי היכולת תוך יצירת המידה הגדולה ביותר של פחד. 'השגת הניצחון תוך הפצת הפחד' הוא ביטוי שחוק שאנו שומעים לעתים מזומנות בִּדְרָשׁוֹת רבות של המנהיג העליון אייתוללה עלי ח'אמנאי. האמת היא שהביטוי הזה מהווה ראייה מהימנה שמסייעת להתוודע לתפיסת העולם הפוליטית שלו". ח'לאגי צודק – כמה מן המשטרים באזור שולטים על בסיס משוואת הפחד וניתן גם להוסיף ולומר שהארגונים והקבוצות הקיצוניים החלו לפעול על פי מדיניות דומה, גם אם נפשעת יותר, ולפיה הם מעוררים פחד כמטרה פוליטית. משטרי הדיכוי משתמשים בפחד ככלי נשק להבטחת ביטחון המשטר ואילו קבוצות האסלאם הקיצוני משתמשות בטרור כדי להצדיק את קיומן וכדרך לגאול את נשמותיהם של חסידיהן החולים.

אלא שהדבר שחשוב להכיר בו הוא שהמשבר איננו רק משבר של משטרים שליטים – מיסודו הוא משבר של החברות. בנייתו המצוין למהפכה האיראנית, מצביע סעיד ארג'ומנד על העובדה שהמהפכה האיראנית לא הייתה מהפכה מחשבתית – כדוגמת המהפכות הצרפתית או האמריקנית – אלא הייתה מחאה עממית מסיבות שונות וגם סותרות, מחאה שניתן היה להרגיעה לולא מחלותיו וחולשותיו של השאה וסירובו לטפל בה בכוח. ארג'ומנד מדגיש שנפילתו של השאה

הובילה להגעתם של הכוחות המהפכניים לשלטון ולפיזור מוסדות הצבא ומוסדות המדינה. אחרי עימות בין הקבוצות שהובילו את ההפגנות ואת האלימות, המולות ניצחו בכוח ובאמצעות מדיניות ההפחדה הדתית והארצית. העם, לטענתו של ארג'ומנד, היה במצב של בלבול ופיצול ולא הבין מה הוא רוצה.¹

את המציאות הזו, של פיצול ואובדן, זיהה כנעאן מפיה במצב הנוכחי בעיראק בריאיון שנתן ל"אל-שרק אל-אוסט" ב-18 במארס: "לא פתרנו את הבעיה הזו ואני לא מדבר על הדור שלנו, על הדור שלכם או על הדור של הוריי, אלא על הדור הנוכחי אשר פועל בזירה העיראקית ועל כל הסקטור הפוליטי שעלה אחרי 2003, הנחשב לשכבה חדשה על קרקע הפוליטיקה העיראקית. שכבה פינתה את מקומה ובאה שכבה חדשה – פנים, שמות ודמויות חדשות. ישנם יוצאים מן הכלל והמכנה המשותף ביניהם הוא שהם אינם יודעים מה הם רוצים ואינם בטוחים בעצמם".

החברות באזור מצויות במצב זה ממש – הן אינן יודעות מה הן רוצות והן נתונות במצב של פיצול ואובדן. אך טבעי הוא שהמאבק על הזהות, על הדת ועל הערכים יוביל בסופו של דבר להתנגשות חריפה. קיימים משטרי פחד, חברות פחד, אנשים מפוחדים וכן אנשים מעוררי פחד. גם ההיסטוריה והמסורת שבהם מוצאים רבים מפלט, מבוססים על הפחד ועל ההפחדה. ולאחר כל זאת, עשויה לעלות השאלה: מהיכן מביאים כל הגורמים הללו מידה כה גדולה של פחד הרסני?

¹ Said Amir Arjomand, *The Turban for the Crown* (New York : Oxford University Press, 1988).

סאטירה

אסף דוד*

בקיץ האחרון הצגה ממשלת ירדן את חופש הביטוי במרחב הציבורי, ובין השאר חסמה את הגישה לאתרי חדשות "בעייתיים" (כאלה המזוהים עם האוכלוסיה העבר-ירדנית החשה עצמה מקופחת) באינטרנט ממוסדות ציבור, ואסרה לגלוש בהם בשעות העבודה. שר התקשורת שם עצמו לחוכא ואיטלולא לאחר שהצדיק את הצעד בטענה כי כל שעת גלישה בשעות העבודה משיתה על המדינה נזק של כ-100 מיליון דולר. האופוזיציה העבר-ירדנית צהלה למקרא פתרון הקסם של השר לכל בעיותיה הכלכליות של ירדן, והיו ששיבחו אותו על מציאת מקור הכנסה חשוב שיהפוך את ירדן למדינה אמידה.

המאמר הבא של הסאטיריקן הירדני הנודע, אחמד אבו ח'ליל, עוסק בעניין הזה.

השגריר שלנו באינדונזיה משוטט באתרים אסורים

אחמד אבו ח'ליל (אל-ערב אל-יום, 8 באוגוסט 2010)

מחמד דאודיה, השגריר שלנו באינדונזיה, כתב אתמול תגובה על המאמר שלי באתר האינטרנט של העיתון, ותיקן עניין מסוים שהעליתי שם.

אין בכך כל בעיה, כמובן, ואני מודה לו על תרומתו. אולם כאן ברצוני להסב את תשומת לבו של הממשלה לכך שמשמעות הדבר היא ששגרירותינו בחו"ל מפרות את איסור הגלישה באתרי החדשות באינטרנט. בדקתי ומצאתי כי התגובה נכתבה בשעות העבודה הרשמיות, וזאת גם לאחר שהבאתי בחשבון את הפרשי השעות בינינו ובין אחינו בג'קרטה, בירת אינדונזיה. השורה התחתונה: כבוד השגריר קורא חדשות באתרי האינטרנט של העיתונים השונים, בהם עיתוננו, אשר כולם אסורים בגלישה ממשרדי הממשלה.

אני מקווה שמר דאודיה לא יתקן שנית את המאמר שלי ויטען כי הם מנויים של האינטרנט האינדונזי, והוא אינו כפוף להנחיות ממשלת ירדן. זו אמנם טענה נכונה, אולם זהו תירוץ ולא סיבה. אם כך הוא הדבר, הרי שיש להעלות את שאלת התיאום בין רשתות האינטרנט במדינות האחרות ולהחיל עליהן את עקרון 'עין תחת עין'. לעיקרון הזה יש התניות שונות. למשל, אם ממשלת אינדונזיה תאמר כי היא מיישמת את חוקיה שלה ואינה יכולה למנוע גישה לאינטרנט מאיש שם, ובכלל זאת עובדי שגרירותנו, תהיה ממשלתנו רשאית לאכוף את חוקיה כאן באופן מקיף, ולמנוע מהשגרירות האינדונזית בעמאן גישה לאתרי החדשות באינטרנט. אם השגריר האינדונזי ירצה למחות על כך, אל לו להלין אלא על ממשלתו שלו.

אני מודה שהדבר עלול להוביל לימתיחות אלקטרונית ביחסי החוץ של ירדן, אבל ממשלתנו כבר הוכיחה כי השיקול האלקטרוני הלאומי גובר על כל השיקולים האחרים.

הערה לסיום: אני חושד שהמגיב לא היה השגריר עצמו. במקרה כזה יוצא שנפלנו על מקרה מופלא של שמות זהים, שאינו מוכר בתרבות האינדונזית.

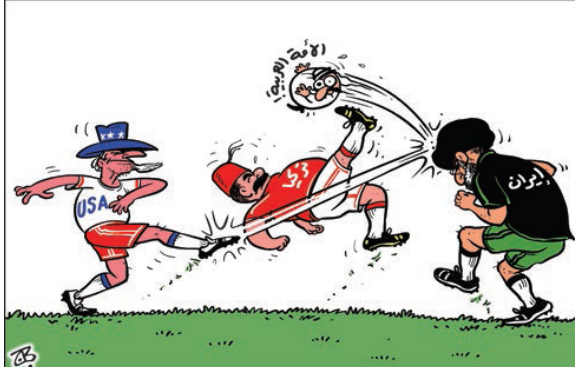
* אסף דוד (assafd@msec.huji.ac.il) הוא דוקטורנט בחוג ליחסים בין-לאומיים באוניברסיטה העברית בירושלים; מייסד "רוח מזרחית" והעורך האחראי הראשון של כתב העת.

רוח פזרחית

ישראל וארה"ב יושבות על מפת הסדר הקבע: "שתי מדינות חיות זו לצד זו בביטחון ובשלום" (ג'מאד ח'ג'אג', אל-ע'ד, 5 בספטמבר)

הקריקטורה משמאל פורסמה על רקע המחלוקת בין הממשלה לבין האחים המוסלמים בירדן בגין תביעת ה'אחים' לשנות את חוק הבחירות לפרלמנט השנוי במחלוקת (הממשלה סירבה, וה'אחים' החרימו את הבחירות שהתקיימו ב-9 בנובמבר). כאן נראית הדמוקרטיה הירדנית ככלה כעורה שאביה אומר לחתן המיועד מהאחים המוסלמים: "קודם תחתן אתה, ולמחרת ליל הכלולות אני מבטיח לך שאממן לה ניתוחים קוסמטיים מקיפים על חשבוני" (ג'מאד ח'ג'אג', אל-ע'ד, 20 בספטמבר)

לקט קריקטורות מהעיתונות הירדנית על אולת היד הערבית מול תורכיה והמעצמות המשפיעות האחרות במזרח התיכון: ללא מילים (אל-ד'סטור, 4 ביוני, ימין למעלה); ערבי מסרב להצטרף למשט החירות, אך מבטיח לקרוא לילדו הבא על שם ארדואן, לאחר שקרא לארבעת ילדיו הקודמים נאצר, יאסר, צדאם ונצראללה (אל-ע'ד, 10 ביוני, שמאל למעלה); ישראל, תורכיה ואיראן בועטות בכדור המייצג את האומה הערבית (אל-ע'ד, 26 ביוני, שמאל למטה)

איש שפת רעהו

מהו תרגום?

יצחק שניבויים, מתרגם ומורה לתרגום בין השפות עברית וערבית, ממשיך לשתף אותנו בכמה ממחשבותיו על היבטים שונים של מלאכת התרגום. הרשימות השונות תהיינה מבוססות על המסה "לתרגם" שפירסם בגיליון מספר 8 (דצמבר 2008).

יצחק שניבויים*

“ לתרגם זה לשחות בנהר זר ולהביא הביתה ממימיו.

נהר זר – לעולם הנהר זר. ככל שתשלוט ברזי השפה שרכשת בעמל, ותהגה בה יומם ולילה, היא תמשיך להיות זרה, וזרותה תיפרס לרגליך כשביל עקלקל שאין העין מגעת אל קצהו. לעיתים, אחרי שחיה ממושכת, תחוש, אולי, כי המים הקרים והחדים ששהית בהם תחילה, אותם שחישבו לבלעך ברגשם או לנפצך אל הסלע בזעפם, חמימים עכשיו ועוטפים אותך, ושוב אינך יודע היכן אתה מסתיים והיכן הם מתחילים. גופך הופך לחלק מהם, ונפשך מתרוננת: "הנה, אני והם אחד". אתה שוחה במארג האותיות והמילים והמשפטים, וחש אותם על עורך כשמן המור.

אבל מה מתקרב שם במהירות מן האופק? משהו שמעולם לא ראית, מעולם לא שמעת, וכל ים הליטופים שמסביבך אינו מסייע לך לפענח את הזרות המאיימת להתנגש בך. גרונך נאלם ולשונך דבקה לחיכך, צחיחה כקלף חרוך. מה המילה הזאת? איך לא ראיתי אותה מעולם? ואולי ראיתי? אולי, אבל לא באותם מים, לא באותו נהר.

והנה המים החמימים שמסביבך התקררו באחת, משל נרדמת באמבט מהביל ומנחם, והתעוררת מקץ שעה ארוכה רועד ובשרך חידודין.

ושוב הנהר זר, ומה תביא הביתה ממימיו? את המילה הזרה שהגיחה מן האופק, מוקפת במשהו ממימי הנהר, כדג שמביא החוקר מן הים באקווריום קטן אל מעבדתו, למען יוכל להביט בו מכל עבר, לעקוב אחר תנועותיו, עד שירד לחקרו. יחקור וידרוש, יקרא בספרים, יעיין בתמונות, יצמצם את גביניו מול שמות לטיניים ארוכי-סנפיר, ויתהה ויתמה. ויום אחד ייקלע אל מעבדתו ילד, בן כפר דייגים שעל גדת הנהר, ויספר לו על הדג כמה וכמה דברים ששום חוקר לא העלה בחכתו.

כן, בן שפת הנהר הוא הילד השזוף, ואת השגור על פיו ועל מחשבתו, יכול שלא אבין עד שיעלו עשבים בלחיי, אני המתרגם הממושקף הלבנבן.

ואולי אבין. אבל האם אחוש?

* יצחק שניבויים (itzikshn@gmail.com) הוא מתרגם פרוזה, שירה, וטקסטים עיוניים בין השפות עברית וערבית. מלמד תרגום במסגרות שונות.

להביא הביתה ממימיו של הנהר הזר: "להביא הביתה" הוא חלק נכבד במלאכתו של המתרגם. אחרי שפָּרַח עם הנהר הזר ויכול לו, הוא מביא הביתה משהו ממימיו. אחרי שהבין במה מדובר, הוא מנסה להנחיל לקורא את הבנתו. אך האם "להביא הביתה" מחייב "ולא נודע כי בא"? האם כדי להקל על הקורא, ואולי גם בשביל לרצותו, עלי להפוך את הזר למים הנמזגים במופך של שפת היעד, ולא להותיר דבר מזרותו? האם כור היתוך או רב-תרבותיות? התשובה תלויה, כמובן, בסוג הטקסט, בקהל היעד ובמטרת התרגום, אך השאלה חייבת להישאל שוב ושוב במהלך מעשה התרגום. האם בתרגום טקסט ערבי לעברית אומַר "ברצות האל", או שמא "ברצות אללה" – שאלה החייבת להישאל, ותשובתה – להישקל. לעיתים, "אללה" אחד בתוך הטקסט העברי יחזיק על כתפיו תרבות שלמה, ויכניס את הקורא לאווירה שראוי ליצור. לפעמים, הוא אף עשוי לתת לקורא העברי אינדיקציה ראשונה למיקומו של סיפור המעשה או על דתו ותרבותו של הדובר, ובכך לגשר על פער חשוב שבינו לבין קורא הטקסט במקורו הערבי.

להביא הביתה כציפור-שיר, או כעוף ירוי? כשלל-מנצחים, או כחבר בין חברים? דומה שזו שאלה שראוי שתישאל בהקשר הרחב ביותר של האכסניה שבה מאמר זה מתפרסם – המזרח התיכון ואנחנו.